

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№152
(19189)

2018 чылдың
декабрь 27
четверг

Хүннүң үнери — 08:59
Ажары — 16:02
Хүн дурту — 07:03

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүң медээлери

ЧАА ЧЫЛДЫҢ БЕЛЭЭ

Россияның чазаа бо чылын Тывага ниитизи-биле 18 дүрген дуза машиназын, 25 школачы автобусту тускайлап берген. Ол техниканың башкылы Тывада чедип келген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаа чыл бүдүүзүндө келген УАЗ болгаш ГАЗ маркалыг 10 дүрген дуза машиналарын болгаш 13 микроавтобустарны эмнелге албан черлеринге, ырак кожууннарда көдээ школаларның директорларына болгаш чолаачыларына Кызылдың Арат шөлүңгө хүлээдип берген.

ХУУСАА БЕТИНДЕ АП БОЛУР

Пенсиязын айның баштайгы хүннере-ринде ап турар пенсионерлер январьның пенсиязын хуусаа бетинде ап болур дээрзин Россияның Пенсия фондузу «Российская газета» солунга дыңнаткан. Пенсиязын банк таварыштыр ап турарлар, ону декабрь 28-29 хүннеринде алыр. Байырлал хүннеринде банкылар жылдавас болгаш, январьның 1-ден 8 хүннеринде алыр улустуң акшазын Пенсия фондузу шилчидиптерге-ле, декабрь 28-29 хүннеринде алыр кылдыр банк арточкаларынче шилчидиптер. А почта албырларын таварыштыр пенсиязын ап турарлар ону январь 3-тен эгелеп алыр.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИНГЕ УДУР БИС

Декабрь 25-те эрткен хуралга республиканың эрге-чагырга органнарының олгаш хей-ниити организацияларының элээлериниң Тываның чурттакчы чонун-кыйгыры.

Бистер Россияның хамаатылары, Тыва Республиканың чурттакчылары, хей-ниити организацияларының болгаш институттарының төлээлери кем-херек үлгединге болгаш криминалга удур-анып тур бис! Оларның тыттып кээп олур бүгү байдалдарына удур бис. ниитилелдин айыыл чок чоруу дээш бис! Истиң ниитилелвиске Хоойлу болгаш эрге тиилеп турзун!

Шупту катчып алгаш, шыңгы сөзүвүс үлгээлиңер: «Улус-чон кем-херек үлгегинге удурланып тур бис!». Шупту тчылыңар, демниг фронт, бир баг луулуңар!

Кажар болгаш айыылдыг дайзын бие удур туржуп турар. Кижі бүрүзүңге олгаш бүгү ниитилелге. Хоойлуларны оп көрбейн, кандыг-даа хараадал олгаш арын-нүүр чокка, өг-бүлелерни рып, бөгүңге кыжаныг-биле, келир висти хунаап, амыдыралдың бүгү ырларыңче ханылап турарлар. Ын-ла-даа бистер күштүг бис! Бистер й бис! Бис Хоойлу болгаш эрге дээш с! Өгбелеривис кайгамчык чер-чуртту, с-кежиктиг амыдыралды, ачы-буянныг, аанныг чагыг-сөзүн арттырып каан. Хей-й салгалдар оларның мерген угаангыруун болгаш билиин, езу-чаңчыларын инап арттырган. Оларның аразыңа бай бодалдар болгаш кем-херек үлгедир рух турбазын!

Чаныш-сыныш чогу-биле, дидим лгаш кам-хайыра чогу-биле кем-херек үлгединге болгаш криминалга удур үзүвүстү сөглөп тур бис! Эң кол бол-у үнези читпес эртинелеривис — улуг зылыгларга хүндүткелди, ажы-төлге акшылды, быжыг өг-бүлени, Ада-чурт-бердинген чорукту келир салгалдарга ичыдып, байыдып камгалаалыңар. ы тайбың үе дээш, чырыткылыг келир ис дээш, эрткен үевисти чылы-биле тып чоруулуңар!

Тыва Республиканың Баштыңының Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) 2019 чылда республикада ажил-херектерниң дугайында «2019 чыл — национал сорулгаларны чедип алырының оруунга старт» деп

АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!
Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртуугларым!
Бөгүн бистер Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүндө бы-жыглаттыг чугула норманы — дээди албан-дужаалдыг кижиниң республи-ка парламентизиниң депутаттарына чылдың-на Айыткал кылыр норманы боттандыра-биле чаңчыл езугаар шак мындыг төлээлекчи форматка чыгып келдивис.

Тываның Үндезин хоойлузу — чурттуң эрге-хоойлу делгеминиң адырылбас кезээ, ооң бүдүн-бүрүн чоруун Россия Федерациязының Конституциязы хан-дырып турар, ында кижини, ооң эрге-лерин болгаш хосталгаларын дээди үнелеп деп санаан, хамааты амыр-тай-бың чорукту болгаш националдар аразында чаңгыс эп-сеткилди доктаадып бадылаан. Көңүс чоокта чаа бистер бүгү чурт-биле кады төөгүлүг юбилей-ни — бистиң Ада-чуртувустуң Үндезин хоойлузун бүгү-чоннуң референду-мунга хүлээп алганының 25 чыл-даанын демдеглеп эрттирдивис! Бо төөгүлүг хүн база бир юбилей-биле — россияжи парламентаризмниң 25 чылдаан ою-биле тудуш холбашкан. Чурттуң Конституциязының идеялары хүн бүрүдөгү хоойлу чогаадыр ажылының үндезини болуп турар Дээди Хуралдың де-путаттарына амгы Россияның төөгүзүндө кол юбилейлиг болушкуннар-биле сетки-лим ханызында байыр чедирип тур мен!

Эргим өнүктер! Эртип бар чы-дар чылдың кол политиктиг болуушкуну, чугаажок-ла, күрүнениң Баштыңын соңгааны болбайн аан. Россияның Пре-зидентиңниң мартта эрткен соңгул-далары нацияның чаңгыс эп-сеткилдиг чоруунга хей-ниитиниң күштүг негелде-зин база катап көскүзү-биле бадыткаан.

Национал лидер Владимир Влади-мирович Путинниң деткимчезин деңгээр чүве чок — соңгукчуларның барык 77 хуу бадылаашкыны болган.

Чурттуң лидерин соңгуурунга чаңгыс эп-сеткилдин, хамааты бышкан чо-руун болгаш быжыг каттышкан туружун көргүскен чаңгыс чер-чурттуугларымга, Тываның соңгукчуларына четтириш-кинниң сөстөрүн чугаалаксап тур мен. Тыва — регионнарның ортузунда соңгулдаларга келиишкениң талазы-биле мурнуку одуругда. Бадылаашкыннарның барык 92 хуузу Владимир Владимирович Путин дээш берген. Чурт иштинде үшкү көргүзүг, ооң үнези хөлчөк улуг.

Россияжи чон даштыкы айыыл тургус-тунуп келгенде, каттыжып, мөөңежир деп санап өөренип калган бис. Ол, шынап-ла, ыңдыг. Ада-чуртту камгалап турда, россияжилерниң чаңгыс эп-сеткилиниң эң бедик чадазын болгаш бот-өргүлдезин төөгү чаңгыс эвес удаа бадыткаан. Бөгүн бистиң хамааты патриотизмивис база

сырый каттыжылгавыс чүдөн артык херек-тиг, чүнүң-даа мурнунда иштики чидиг айтырыгларның шиитпирлээшкининге. Чурттуң, регион бүрүзүнүн, чурттакчылыг чер бүрүзүнүн үндезин чаартылгазынга, хамааты бүрүзүнүн чаагай чоруун бедидеринге херек.

Чоннуң бедик бүзүрелин алгаш, Вла-димир Владимирович Путин 2018 чылдың май 7-де бодунуң Чарлыында 2024 чылга чедир чурттуң хөгжүлдезиниң национал сорулгаларын болгаш сорулгалдарын хе-вирлээн. Чаа Россияның бүгү төөгүзүнүн дургузунда чурттуң хөгжүлдезиниң со-рулгалары бир-ле дугаар езулуг-ла ни-ти-национал апарган болгаш, тодаргай параметрлерин алган.

Чоокку чылдарда бис бүгү чурттуң масштабтарының иштинге чурттакчы чоннуң турум өзүлдезин чедип алыр, назын дуртун 80 хар чедирер, чурттакчы чоннуң яды-түренги чоруун ийи катап кызырар, чылдың-на 5 сая хире өг-бүлени чурттаар оран-сава-биле хандырап ужурулг бис. Технологтуг болгаш сан-чурагайлыг дүргедээшкенин чедип алыр, катап тургузушкуну экспорт-ориента-ция секторун тургузар, делегейниң 5 улуг экономиказының санынче кирер ужурулг бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эконо-микага, инфраструктурага, техно-логияларга, эртемге болгаш социал адырга езулуг чаа булгаашкыны кы-лыр апар бис. А кол-ла чүүл, Россияның хамаатыларының чаагай чоруун болгаш амыдыралының чаа шынарын хандыраы болур. А ол дээрге, Президентиниң дем-деглээни дег, «Россияның-даа база бүгү делегейниң-даа келир үезин» тодарадып турар «кандыг-даа хөөредиг чокка,

төөгүлүг сорулгалар»-дыр.

Бо улуг хемчээлдиг сорулгалар бол-гаш сорулгалдар — кевин-херекчөк бодал-дар, туугай идеялар эвес, а экономиктиг болгаш социал чорудулгаларны эргелеп баштаарының талазы-биле тодаргай, баш удур санап каан хөдөөишкинер-дир. Ол дээрге чурттуң хөгжүлдезиниң планы-дыр, ыңчап кээрге регион бүрүзү, кол уг-шиг — тодаргай девискээрлерде улус-чоннуң амыдыралының деңгелин болгаш шынарын бедидери деп чүүлдү билбишаан, ооң боттанышкына боттуң киржилгезиниң параметрлерин чиге билген турар ужурулг. Угланышкын бүрүзүнүн талазы-биле бис боттуң то-даргай сорулгалыг көргүзүглеривисти тодарадып алган бис. Ол тодарадылга дээрге федералдыг структуралар-биле кады бистиң чорутканывыс улуг хемчээл-диг ажылдарның түңгели-дир.

Президентиниң Чарлыын езугаар салдыг стратегтиг сорулгаларны чедип алырынга кол механизм национал телевилелдерниң күүсөлдөзи болган. Амгы үеде федералдыг деңгелде 12 на-ционал телевилел база магистральдыг инфраструктураны чаартырының болгаш калбартырының комплек-тиг планы бадылаттыг. Нацио-нал телевилелдерниң структуралык иштинде федералдыг болгаш регио-налдыг телевилелдер ылгалып турар. Федералдыг төптүн талазындан регио-налдыг телевилелдерге кады акшала-дырышкынның эң бедик деңгелин — 95 хууну хандыраы көрдүнгөн. Биске, бе-дик дотациялыг регионга, бо чүүл онза чугула.

(Уланчызы 2-7-ги арыннарда). ➡

Тыва Республиканың Баштыңының Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) 2019 чылда республикада ажил-херектерниң дугайында «2019 чыл — национал сорулгаларны чедип алырының оруунга старт» деп

АЙЫТКАЛЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Нитиизи-биле национал төлөвилердери боттандырар сорулгаларга алды чылдың дургузунда **28 триллион** рубльди угландыраы планнаттыңан. Эвээш эвес ака-хөреңгидээрзин көрүп тур силер. Ынчаарга, кады акашаландырыышкынның бедик деңнелиниң күсели-биле, ол куравырларның кол кезии федералдыг бюджеттен кээр, а ажилдарның кол хемчээли тус-тус черлерге — регионнарга күссетинер ужурулуг.

Биастың республика 55 федералдыг төлевилелге киржилгезин шынзыдып шыдаан. Регионалдыг төлевилел бүрүзүнүн паспортун, орук карталарын хевирлээн, төлевилел офистерин тургускан. Төлевилел бүрүзү ол дээш харыылар вице-премьерлерниң хууда харыысалгазының зоназынче кирип турар. Баш бурунгааргы сан-медээлер-биле алырга, республика 7 миллиард ажыг рубль түңге чагыгларны камгалап алган, ооң иштинде 2019 чылда – 3 миллиард рубль.

Хүндүүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!
Нинти-национал чаза булгаашкынның фарватер-оруунга чорууру – биске нарын сорулга дээрзин ажыы-биле миннир апаар бис. 2024 чылга чедир биске назын дуртун 71 харга чедир улгаттырар чүүлге, чылда **115 муң** дөрбелчин метр чуртталга оран-савазын тудуп эгелээринге, сайгарлыкчыларынң санын **22 муң** кижичедиреринге чаза булгаашкынны кылыры эргежок чугула. Шак ынчалдыр 33 кол параметр бүрүзүнге. Күженишкинниг ажил-ишчи хөөнче боттарывысты чыгаар уjurлуг бис. Биске Президентиниң чаа майгы чарлыктарының күүселдези – төрөөн Тывавысты хөгжүлдениң чаа деңгелинче үндүрериниң боттуг аргашинээ-дир.

Күженишкінниг ритм дээрге бистиң республикавыска ажилчын байдал-дыр дээрзин сөс кадында демдеглекседим. 2002 чылда кандыг туруштарга турганы-высты сактып кээр болзувусса, ол бүгү эки билдингир болур.

Чурттакчы чоннуң саны бо үениң дургузунда **13,2 муң** кижиге өскөн. Чаштарның төрүттүнер чоруу бисте бедик, ыңдыг чүүл күрүнө деткимчезиниң хемчеглери бисте ажилдап турарын чүгөөлөп

турар. Амыдыралдың ниити дурту 10 чыл аягыга — 53-тен 66 харга чедир - өскөн. Кижилерниң өлүп-хораар чоруу барыи ийи катап чавызаан. Шээр малдың саны ийи катап өскөн болгаш 1,2 сая баш четкен. Чуртталга оран-савазын ажыглалга киирериниң чылда хемчээли 27 муң дөрбелчин метр турганындан 107,8 муң дөрбелчин метрге чедир өскөн. Кол капиталче инвестицияларның ниити хемчээли чылда 652 сая рубль турганындан 8 млрд. 555 сая рубль четкен. Хөмүр-даш тывыжы 521 муң тонна турганындан 1 сая 400 муң тонна четкен. 2000 чылдан 2017 чылга чедир үе дургузунда федералдыг деткимче-биле 43 миллиард рубль ниити түңгө капитал тудугнуң 138 объектиси туттунган.

Бо чылдың түңнелдери-биле ук темп база кадагалаттынып арткан. Чамдык кол көргүзүглерниң талазы-биле өзүлде бүрүткеттинген. Шак ынчаар үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекиси 3,7 **хууга** ескен, ол дээрге Россияда ортумак көргүзүгден бедик. Ажытыг казымалдар тывыжы 4,1 **хууга** улгаткан. Болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң индекиси 12,2 **хуу** бедик болуп, элээн өзүлдени көргүскен.

Куш-ажыл рыногунда динамика база багай эвес. Ажыл чоктарның санының кызырлышкыны болгаш ажыл-биле хандыртырган кижилерниң санының өзүлдези демдеглеттинген. Бо чылдың ноябрь эгезинде ажыл чоктарның ниити саны эрткен чылдынга деңнээрге, 5,7 муң кижиге азы 26 хуу кызырылган. Ниити ажыл чок чоруктуң деңнели 3,9 хуулуг пунктуга кызырылган болгаш 12,3 хуу болган.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!
Мындыг чугула чүүлче силерниң кичээн-гейиңерни угландыар бодай-дыр мен. Бистиң республиканың хөгжүлдизинде эң чидиг айтырыгларның бирээзи – ажил чоң чорук – чоорту чавырып кел чору. Бо эки талаже өскерлишкинерниң үндөзүн-таваанда экономиканың боттук секторунуң, боттук бүдүрүлгениң хөгжүлдөзү туруп турар. Улуг ажил берикчилеринге, үлөтпүр компанияларынга тудугда, көдээ ажил-агый болбаазырадылгасында, дааранылга бүдүрүлгезинде, бистиң төрөөн 55-ки мото-адыгжы бригадавыста

чаа-чаа ажилчын туруштар немешкен.

Республиканың профэвилелдер организациясы-биле күш-ажылчы эргелерни камгалаарының айтырыгларын чаңгыс эвес удаа сайгарып чугаалажып келген бис. Ажылдап турар кижилерниң дыка хөйү шалың акшазын чагаа хаптарында ап турарын, чамдык ажыл берикчилери күш-ажыл харылзааларын албан езузу-биле долдурарындан шуут-ла ойлап турарын демдеглеп турдулар. Сөөлгү ийи чылдың дургузунда оларны ажык болдурарының талазы-биле ажылды күштелдиргенивишти демдеглексээр-дир мен. Бо үениң дургузунда хөлегеден **7 муң ажыг** ажылчын туруштарны үндүрдүвүс.

Белен звес экономиктиг үелерде саарылдазын чүгле кудулатпаан звес, а бодунуң бүдүрүлгезин калбарткан бистиң үлетпүр бүдүрүлгелеривиске хөмүржүлерибиске, алдын тывыкчылары-выска өөрүп четтиришкинжи бис. Онза үнелиг чүүл чүл дизе, ук бүдүрүлгениң амгы үениң технологияларының, чаа дериглерниң күсели-биле калбарып тура-ры. Шак ынчаар, «Межегей хөмүр» шах-тада бо чылын казып тывар ажилдарның дүргениниң талазы-биле бүгү-российжи рекорд тургустунган. Бедик технологияг комплексти ажылгалга киргени-биле бистиң дагжыларывыс ажилдың үре-түңнелдииниң талазы-биле Кузбасстың арга-дуржулгалыг шахтерларын безин алып каапкан. Бо чылын Тывага казып тыпкан хөмүрнүң хөмчээли 1 сая 700 муң тонна ажар. Ол дээрзе Тываның бүгү төөгүзүндө эң бедик хөмчээлдер-дир.

Сөөлгү ийи-үш чылдын дургузунда инвестиция климадын экижидериниң талазы-биле идепкейлиг ажилдап, сайгарлыкчы ниитилежилге-биле дорт чугааже үнген бис. Бо секторга ылап-ла эки хөөнден бистин регионда **турум чорук** база Тываның чурттакчыларының чаагай чоруунуң деңнели хамааржып деп билип турар бис. Кажан-кезээде бурунгаарлаашкынның үндезини сайгарлыкчы идепкей болгаш эгелекчи чорук болуп келген-не болгай.

Бистиң кады хөделиишкиннеривистиң баштайгы түңнелдерин эрткен чылын, кажан бодуవుстуң рейтингивисти **хары угда 23 турушка** кижиткенивис соовуста, алыр аргалыг болган бис. Бөгүн безин ол

айтырыг хүн айтырындан уштунмаан. 2018 чылда Тыва база бир 16 турушка бедип, Россия Федерациязының субъектилеринде инвестиция климадының бадалының Национал рейтингизинде 46 дугаар черни ээлзэн.

Бо аылдарның түңелдери-биле сай-гарлыкчы хүрээлелде туруштарның ту-рум чоруун кадагалап арттырар аргалык болдувус. Сайгарлыкчыларның санын кызыларының талазы-биле нити-российжи тренд турза-даа, 2017 чылда бис өзүлдени кылган бис. Биcиң экономика ведомствовустуң специалистери 2018 чылда сайгарлыкчыларның саны ка-дагалаттынып артар деп чогумчалыг прогнозту берип турарлар. Бодунуң бүдүрүлгезин кадагалап арттырып алган сайгарлыкчы өзек ооң хемчээлдерин база кадагалап арттырган. Биче болгаш орту-мак бизнестиг бүдүргени продукцияның саарылгазы 2015 чылдан тура өзүп олу-рар. 2018 чылда прогноз-биле алырга, ол 2017 чылдан тура деңнээрге, 6 хуу өзөр. Ол албан езузунуң инфляциязының деңнелинден мүн-не бедик, ыңдыг чүүл рыноктуң турум чоруунуң дугайында чугаалап турар.

Биче болгаш ортумак бизнести, амы-хууда сайгарлыкчы эгелээшкинни деткириниң талазы-биле национа төлөвилелге киржилге Тываның экономиказынга тоң чугула. 2024 чылга чедир сайгарлыкчыларның бөгүнгү санын 15 муң кижиден 22 муң кижиге чедирер сорулганы мурнувуста салганывыс сагындырыл кайын. Бо угланышкыга келир чылын 398,5 сая рубльди камгалаар аргалыг болган бис. Ындыг улуг түңнүг федералдыг субсидияларны бир-ле дугаар сайгарлыкчы чорукка камгалап ап турарывыс бо-дур. Чижээлээрге, 2017 чылга деңнээрге, биче болгаш ортумак бизнестиң акчаландырышкынының лимиди 8 катап өскөн.

Сайгарлыкчы ниитилежилгени шудур-
гу чоруу болгаш күш-ажылга кызымаа
дээш өөрүп четтирип түр мен.

Онза өөрүнчүг чүүл чүл дизе, бо чылын
Тывадан экспортерларның саны өскөн.
Бир эвес 2016 чылда экспорт-биле чаңгыс
сайгарлыкчы холбайып турган болза, бо
чылын ындыгларның саны 30. Чаңгыс
чер-чорттугларыын деткип тудары дээш

Тываның каайлы черинге четтиргенимни илереттим. Моолда бисти төлээп, тыва далганын, хендир үзүн болгаш косметика кылыгларын садып-саарып турар сайгарлыкчыларывыс кожа-хелбээ черде оларның продукциязынын улуг херегледин демдегеп турарлар. Бо чылын Экспортту деткиир төптү ажиттывыс. Бо угланышкыга ажал ам-даа идепкей-жири дээрзинге идегээр-дир мен.

Экспорт бүдүрүлгезин деткири-биле немелде инструментарийлерни ажилдап кылыры эрежок чугула деп санап турар мен. Сөөлгү чылдарда Тываның садыг-үлетпүр палатазы идепкейлиг турушту ээлеп турар. Садыг-үлетпүр палатазының дугайында регион хоойлузун хүлээп алырынга база аңаа бүдүрүкчү чурттуң сертификатын тыпсыр эргениң быжыгларынга эрежок чугула байдалдар быжып келген деп санап турар мен. Ол болза сайгарлыкчыларга каайлы чорудулгаларын эртип алырының кара чаңгыс чыгыы кол чүүлү болуп турар, чүге дизе сертификатты олар чурттуң өске хоорайларынга долдуртур ужурга таваржып турганнар, сertificate холга алкаш, ам олар бодунуң продукциязы-биле экспорттуң рыногунче үнүп болурлар. Шак ынчаар сайгарлыкчыларның оруунда турар база бир шаптараазынны ап кааптар бис.

Республиканың экономика сайы-ды Елена Владимировна Каратаевага Садыг-үлетпүр палатазы-биле кады хоойлунуң төлөвилелин ажилдап кылырын база Дээди Хуралдың депутаттарының бадылаашкынын-че кириерин дагып тур мен. Экспорт деткимчезиниң төвүн таварыштыр сертификаттар долдурар ийден эвээш эвес специалти өөредип алыры эрежок чугула. Ол ажилды 2019 чылдың бирги кварталының дургузунда доозар херек.

Хүндүлүг коллегалар! Бистер транспорттуң стратегтиг төлөвилелдерин кады кылчып, оларның бурунгаар ийинге кириштивис. Оларның күүселдези бистиң бурунгаар шимчээшкенивиске оккур чүткүдүгнү хандырап ужурлуглар. Республиканың экономиказының хөгжүлдесинге, инвестицияларны хаара тударынга дузалаар.

Бир эвес моон мурнунда бис транспорт озолаажын алып эртериниң эрежок чугулазының дугайында чугаалап турган болзувусса, ам бөгүн боттарывыска оон-даа идээрге болгаш улуг хемчээлдиг соругдалдарын салып турар бис. Тыва Сибирь регионнарынга Моолдун, Кыдаттың болгаш Азия-Оошум океан региону чурттарның калбак рыногунче кирер чугула хаалга болуп ужурлуг.

Ооң бетинде-ле эвээш эвес үлө-херектер кылдынган турган. Бо чылын найысылалдың аэропорт комплекзин чаартырының талазы-биле бүгү-ле тудуг ажилдарын доостувус, аэропорт ам бүгү хевирниң агаар судноларын хүлээп алып арга-шинекиг амгы үениң дериг-херекселдерлиг ужул-хонар шөлдүг комплекс апарган.

Эргим коллегалар! Мен силер-биле кады Москва – Кызыл – Москва дорт рейстиң катап ужул эгелээнинге өөрүп тур мен. Бис ону шагда-ла чедип алырын кызыдып келдивис. Бистиң оовус бүткен-даа! Янзы-бүрү категорияның хамаатылары чогулгалыг өртектер-биле бо рейске чигелдеги билеттерни садып ап болурлар.

Бис бөгүн аэропортка бүгү делегей чергелиг секторну ажадар дээш идепкейлиг ажилдап тур бис. Улан-Батор болгаш Бээжин-биле агаар харылзаазын организастаар дугайында дугуржушкун россий болгаш моол авиакомпаниялар-биле бар. Үе-шак камнап алырынга ол ажык-тыг, чүнүң-даа мурнунда республиканың-даа, кожавыста Сибирь регионнарың-даа ажил-херекчи кижилеринге.

Бистиң кол орук судалывыс болуп, Хандагайтыга чедир Р-257 орукту федералдыг норма-чижекке чүүлдеширериниң талазы-биле ажил идепкейлиг чоруп турар. Сактып тур боор силер, 2017 чылдың январьдан эгелеп бо орук федералдыг эрге-байдалды алган болгай. Ону ажаап-тударынга көрдүнгөн акша-хөреңги 10 ка-

тап көвүдзэн, ону барыын кожуннарның улус-чону дораан эскерип, биле берген.

2018 чылда федералдыг автомагистральдык тыва участогун септеп-селиринге база ажаап-тударынга барык 2 миллиард рубльди үндүрүп берген. Оруктуң эң нарын кезектерин чаартырынга төлөвилелдерни белеткээриниң талазы-биле улуг ажал чоруп турар. 2019 чылда, чижээлээрге, авторуктуң чаартынган участоттарының чырыдылганын болгаш чаагайжыдылганын доозар бис, Улуг-Хем кожунда 925-ки километрге болгаш Чадаана хоорайның долгандырылгы оруктуг белдиринге эртер-дүжер шыйыгларны база машина тургузар черлерни тургузар бис.

2019 чылдың төнчүзүнде Кызыл хоорайның коммунал көвүрүүнүң чаартылганы доостур. Ол дөрт шыйыгы апаар болгаш ийи таладан кирериниң амгы үениң инфраструктуразы-биле дериттинер. Моон соңгаар көвүрүг кызы, тар, эрткен-дүшкен машина-балгатка дыкпыш эвес апаар болгаш найысылалдың эрге-байдалынга төлөпиг шинчи-шырайлыг болуп.

Көвүрүгдө ажилдарның графигин бир ай ажыг мурнай берген тудугчуларга четтиргенимни илередиксээр-дир мен! Оларның шалыпкын ажил-ижин федералдыг казак үнелзэн. Ол дээш бистиң республиканы 50 сая рубль түңнүг бонус акша-биле шаңнаан. 2018 чылдың түңнелдери-биле чурттуң регионнарындан чүгле 14-ү ындыг шаңнал акшага төлөпиг болган. 2018 чылда Ак-Довурак-Абакан трассазының Абазага чедир орук участогунуң төлөвилел-дөзевилел документацияын тургузуп эгеледивис. Сагындырып каайн, эрткен чылгы айткалда Абаза таварыштыр Хандагайтыже маршруттуң база Мөңгүн-Тайга таварыштыр Чуй трактызынче угланышкынын кедилин чугаалажып турган болгай бис. Бо бүгү төлөвилелдер бот-боттары-биле тудуш. Бо чылын Красноярскиге болган экономиктиг шуулганга, регионнар аразының «Сибирь дугуржулганы» ассоциацияның хуралына оларны таныштырган бис. Ол орук төлөвилелдери Сибирь регионнарынга экспорт арга-шинзэн каш катап улгаттырар арганы бээр, а бистиң республика улуг азия рынокче оларның оруунга харылзаштырыкчы кезек апаар.

Келир чылдан тура «Хандагайты-Боршоо» эрттирилга пунктузун хей талаалыг режимге ажилдадыры-биле ону чаартырын чедип алдывыс. Пунктунуң хей талаалыг режимге ажилын организастаарының дугайында шийтирн Россияның болгаш Моолдун дээди удуртулганы, 10 чыл бурунгаар бүгү талаалыг кады ажилдажылганың дугайында дугуржулгага ат салып тургаш, хүлээп алганын сагындырып каайн. Шийтирн дарый боттандырап херек. Чүге дээрге ол Хандагайты-Боршоо» эрттирилге пунктузун таварыштыр бүгү-делегей транзидин көңүс өске деңгелге көдүрүп эккээр.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Бистер шуптувус чоокшулап орап улуг хемчээлдиг өскерилгелерге болгаш чаа ажиттынып турар байдалдарга белен турар ужурлуг бис. Кызыгаар чоогунуң девискээрлери онза кичээнгейни негээр. Долузу-биле четчеттинген социал инфраструктураны, нитилелдин айыыл чок чорунуң бедик деңгелин. Кызыгаар чанынга ажилдап-чурттаары дээрге онза харысалга, мобилизастыг болурунун бедик чадазы, хоойлуларны билири-дир. Кызыгаар чанының эрге-байдалы экономиктиг курлавырлар болзун дээр болза, федералдыг, республика чергелиг, муниципалдыг – бүгү структураларның тодаргай болгаш демниг ажылы херек. «Делегей чергелиг кооперация болгаш экспорт» национал төлөвилелче бистиң боттарывыстың мурнады хөгжүдөр төлөвилелдеривисти кириген турарын чедип алып деп турар бо үеде демниг ажал онза чугула. Федералдыг структуралардан оларның сонургалдыг чорун болгаш төлөвилелдерни эрттирип алырынга болгаш боттандыраарыңа дузанын манап турар бис. А сонургалдыг муниципалитет бүрүзү ол төлөвилелдерде бодунга

херек чүүлү тып, бодунуң чурттакчыларынга болуп-чогуур ажыктын хөйү-биле алыры чугула.

Декабрының 11-де Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамызы «2030 чылга чедир Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң стратегиязы» төлөвилелди хүлээп алган. Экономиктиг хөгжүлдө яамызының чөпшээрели дээрге-ле республиканың планнары Россияның хөгжүлдесиниң стратегиязы болуп турар документке кирген болганда, кады акшаландырышкынын байданынга боттаныр ужурлуг.

Ол документ анаа-ла дээвириден бадыйп келбээ, улуг күш-ажылдың түңнели болган документ-тир. Чазактын, депутаттар корпусунуң, тус чер чагыргаларының, эксперттериниң, республиканың бүгү-ле идепкейлиг хамаатыларының ийи чыл дургузунда кылып келген ажылы-дыр.

Эрткен чылын «Тыва-2030» хамааты чыышка Тываның чурттакчыларындан республиканың хөгжүлдө-сайзыралы дээш 2 муң ажыг янзы-бүрү санал-оналдар кирген. Хей-ниитиниң санал-оналын ындыг калбаа-биле өөренип көргениниң карак кызыл ажылының ачызында «Стратегияже» кириген төлөвилелдеривистиң барык шуптузун Москвага камгалап шыдаар арганы берген. Оларның аразынче Моолче уламчылаар демир-орук тудуу, «Хандагайты» пунктузун эде организастаары, ону дамчытыр Россия – Моол – Кыдат транспорт оруун ажадары, Кызылга делегей чурттарынче уждар самолеттарның аэропортун тудары кирип турар. Төлтүн дузасы чокта Тывага амыдыраарының шынарын эң чугулазы-биле экижидери болдунмас дээрзин федералдыг чазактын билип, бисти дыңнап турары дыка чугула. Каш чылдар өттүр бурунгаар көргөн стратегтиг документини хүлээп алырынга киришкен кижилерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Ынчангаш шуптувуска чаа күштү күзедим, чүге дизе бүгү-ле бодап алган чүүлдеривисти амыдыралга боттандырап ажилдыг чаа үе-чадазы эгелеп турар-дыр.

2018 чылдың төнчүзү кижини хей аът кириер болушкуннар-биле өөртүп турар. Россияның Чазаа 2017 чылдың түңнели-биле экономиктиг күш-деңгелин бедидер талазы-биле бедик көргүзүлгелерни чедип алган 40 регионнуң аразынче Тываны кирип, акша шаңналын тыыскан. Биске 250 сая 718 муң рубльди аңгылап берген.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Мурнады хөгжүдөр стратегтиг төлөвилелдерден республиканың бөгүнгү амыдыралының өззэн тургузуп турар, ооң быжыг сайзыралын, кижилерниң орулгалыг чурттаарын хандырып турар адырже эглип көрейн. Сөөлгү чылдарда мал ажил-агыый чаңчыл езу-гаар эки түңнелдерни көргүзүп келген. 2018 чылдың түңнели-биле шээр мал бажының өзүлдесин камгалап арттырган бис – декабрының эгезинде ооң саны 1,3 сая болуп, эрткен чыл-биле деңгээрге, 2 хуу өзүлделиг болган.

Эт болгаш сүт бүдүрүлгезиниң өзүлдеси чедип алдынган. Күрүне – хуу кады ажилдажылганың ачызында куш фабриказының ажылын аайлап алган бис. Дагаа чуургазының бүдүрүлгези 10 катап өскөн. Бүдүрүлгө бо чылын бодунуң продукциязы болуп чүс муң чуурганы Моолче садып үндүргөн.

Үнүш өстүрүкчүлери бо чылын көскү чедишкенин чедип алган. 2018 чылда тараа шөлдери немешкен. Чүгле Таңды кожунну алырга безин тараа тарыыр шөлдөр 4,5 катап улгаткан. А республикада ниитизи-биле 33,5 муң гектар четкен.

Тываның тараажылары туруп көрбзэн дүжүттү – эрткен чылдындан 3 катап хей көргүзүгнү чедип алган. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң техниктиг эде дерилдесиниң, а ол ышкаш эртемге үндезилзэн агротехниктиг технологияларны чөп ажылаанындан дүжүт ажаалдазы кыска үеде бедзэн, тараалаң дижиривис өске регионнарың көргүзүлгелеринге деңгежи берген. Мурнакчы ажил-агыйларда дүжүттүң көргүзүү гектардан-на 40 центнер ашкан. А республикада ортумаа-биле 1 гектардан 18 центнерни ажаап ап

турар. Кызыл-тастың дүжүдү 2,5 катап өскөн, ак-тарааның – 8 катап. Көдээниң бүгү ажил-ишчилеринге кызымаккай ажылы база бедик көргүзүлгелери дээш өөрүп четтиргенимни илередиксеп тур мен.

2018 чылда бистиң эң кол төлөвилел-ливис – «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилелди боттандыраарын уламчылаан бис. Ийи чылдың дургузунда 313 арат (фермер) ажил-агыйлар тургустунган. Төлөвилелдин баштайгы киржикчилеринге бо чыл шыңгыы шыгалда болган – олар төлөвилелдин эң кол кезээ – чаа киржикчилеринге 200 башты хүлээдир ужурлуг. Ниитизи-биле алырга, төлөвилелдин баштайгы киржикчилери салган сорулгазын чедип ап шыдаан, 105 кижиниң аразындан 67 киржикчи тергин түңнелдерни чедип алган. Харалаан, ийи багай таварылга болган, олар малын хүлээдир берген соонда, боттары «чарык деспи» мурнунга артканнар. Хүлээлгезин күүседип шыдаан-даа болза, бодунуң ажил-агыыйыңа быжыг баазаны тургузуп шыдаваннар.

«Кыштаг» социал айтырыгларны шийтирлээринге база дыка дээштиг төлөвилел болуп турар. Ажы-төлдүг аныяк малчын өг-бүлелерни деткири-биле Ийи-Тал суурда чаа школа-интернатты ажылгалга киридивис. Сентябрьда бо школа-интернатка парта артынга 44 өөреникчи олурупкан. Ол дээрге республиканың 14 кожунундан 33 малчын өг-бүлелерниң ажы-төлү-дүр. Амгы үени-биле эки дериттинген аграр угланышкынын школа уругларга ийи дугаар чылыг чырык бажың болуп ужурлуг. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилел уламчылаар, көдээге ол херек. Аныяк малчыннар, чаа фермерлерге бергелерге торулбайн, амыдыралдың нарын байдалдарын шыдажып эртип, боттарының ажил-агыыйн быжыктырып турары дээш, өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

2018 чылда соңу чүктүң ивилериниң комплекстиг өзүлдеси дээш, адырның беримчелин бедидери-биле «Ивижи өг-бүлөгө дериг-херексел» деп төлөвилелди боттандырып эгелзэн бис. Төлөвилел ийи чадалыг. Бир дугаары – ивижилерниң материал-техниктиг хандырылганын экижидери. Бүгү-делегейниң биче-буурай чоннарының хүнүнде байырлалга ивижи өг-бүлелерге чылыглан 17 майгыны, спутник таварыштыр харылзажыр 17 телефонну, харга чоруур 6 «Буранны», 34 ивижиге чайын, кыжын кедер тускай хептерни үлзэн. Бо дээрге ажилдың эгези-дир.

Келир чылын төлөвилелдин ийиги чадазында арат (фермер) иви ажил-агыйларын тургузар. 2019 чылдың чазынында Саха-Якутия Республикадан ивилерни эккээрин боттандыраар. Ивилерниң баш санын өстүрери-биле кызыгаарланмайн, олардан алган чиг-этти дүрген болбаазы-радып эгелзери чугула.

Бистиң мал ажил-агыыйың талазы-биле төлөвилелдеривистиң кол-ла сорулгазы мал ажил-агыыйың экономиказы, малчын амыдыралдың быжыг чоруу болгаш дээшти, а бараанныг продукция болуп кол чүүл – эт. Бөгүн республиканың эт рыногунда байдал малчыннарның талазында эвес дээрзин минир апаар. Кол орулганы холдан садып алгаш сайгарып турарлар ап турар. Бир эвес ынчаар турар болза, адырывысты хожудадып болуп бис.

Малчын кижиниң күш-ажылындан «тодуп» турар кижилер-ле хей: холдан чиик өртекке садып ап турар кижилер, садыг төптери. Олар чүгле туруш хөлезини дээш эвес, а килдээни дээш, этти бузуп, оонактааны дээш мөлчүп турарлар. Мындыг байдалда кара чаңгыс арга – көдээниң барааннарының рыногунга чижилгени чедип алыры, бүдүрүкчүлөр бодунуң бараанын боду садып-саарарын чедип алыры. Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш Кызыл хоорайның мэриясынга үштен эвээш эвес көдээ ажил-агый рыноктарын тургузарын хүлээндирип тур мен. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге болгаш кооперативтерге аңаа садыглар туруштарны берген турар ужурлуг. Ол чугула.

Республиканың көдээ ажил-агыйларының продукциязының сайгарылгазын

чогулмачы болдурары-биле деткимче төлөвилелдерни тургузары чугула болгаш үезинге деп санаар мен. Дүк болбаазырадылгасы Тываның мал ажил-агыйында ажыглаттынмай турар чиг-эт дээрзин ажы-биле миннир апаар. Арыг чиг-эттиң чедишпезинден херек кырында дүктүн үнези хунден хунче өзүп турар болгай. Дүк болбаазырадылгасы мал ажил-агыйлыгларга езулуг немелде орулганы эккеп болур. Рынок конъюнктуразынче көрнүп, херек бүдүрүлгелерге чогуур байдалдарны тургузар ужурулг бис. «Дүк» деп аттыг чаа төлөвилелди тургузарын болгаш ажилдадып эгелээрин саналдап тур мен. Чаа төлөвилелдин үндезин дөзүн дүктүн бир дугаар болбаазырадылгасын кылыр бүдүрүлгелерни тургузар.

2019 чылдың январьдан эгелеп чурт-туң Президентизинин даалгазын езугаар тургустунган республиканың көдээ ажил-агый кооперативтеринин болгаш фермер бизнестин сайзырадыр фонд ажил-чорудулгасын эгелээр.

Чаа төлөвилелди боттандыраарының механизми мындыг. Дүктү бир дугаар болбаазырадырының үш цегиниң технология дерилгезинин мөөрейин фонд чарлаар. Дуза-деткимчени бүдүрүлгеге чугула херек дериг-херекселдериниң тускай комплектизин садып бээр хевирге чорудар, ооң өрттээ төлөвилелдин киржикчилери беш чылдың дургузунда кирген орулгазындан хуу чок схема-биле эгидер. Ажилдап кылган баазалыг таарымчалыг оран-савалыг, чиг-эттиң хандырыкчылары-биле быжыг харылзаалыг, дүктү хүлээп алыр стационар болгаш мобильдиг пунктуларлыг бүдүрүкчүлөр мөөрейге киржи болур.

Келир үениң үш цеге мал ажил-агыйлыг кожуннарның девискээрлерин хаара туткан турар ужурулг, чижээлээрге, Эрзинге, Кызылга болгаш Чадаанага.

Бистиң кол сорулгавыс – малчыннарны деткири, оларның ажилын экономиктиг ажыктыг болдурары. Дүк садып ап турар кижилерниң бөгүн саналдап турар өрттээ малчынның ажилын шуут-ла үне чок болдурган. Улаштыр садарының өрттээ дыка бедик дээрзи кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Дүк рыногунуң ажык-дүжүүн ону бүдүрүп турар кижилер боттары ап турар болза, ол чөптүг болур. Рынок байдалдарында боттарывыс өртектерни тургузуп шыдаас бис, ынчалза-даа конкуренцияның күштүг болурунун байдалдарын тургузар хүлээлгелиг бис.

«Дүк» төлөвилелди боттандыраарына муниципалдыг эрге-чагырга идепкейли-биле албан киржир ужурулг, энергия күчүзү, суг, септиктер-биле хандырылга дээн ышкаш организастыг айтырыгларны шиитпирлээрине боттарының үлүүн кириер. А кол-ла чүве – дүктү чыып алырының логистиказын эки ажилдап кылыр, аңаа хөй-ле малчыннарны хаара тудар.

Контрольдуң болгаш хайгааралдың федералдыг органның ажилдакчыларына чугаалаксаарым болза, эң ылангыя төлөвилелдин эге чадазынга, ону боттандырып эгелээринин мурнуу чарында бүдүрүлгени организастаарына болгаш хөй-ле бюрократчы айтырыгларны чайладырынга силерниң киржилгелер кончуг чугула. Чаңгыс командага демниг ажилдаары кезээде дыка ажыктыг болгаш чогуур түнелдерни дүрген чедип алыр арганы бээр.

Бодумнуң коллегаларым – Чазак Даргазының оралакчылары Байбек Надажапович Моңгушка база Александр Владимирович Брокертке дүктү чыырының, болбаазырадырының болгаш садып чорударының шупту шугумун бирден бирээ чокка санап, төлөвилелди кады ажилдап кылырын дагзыр-дыр мен. Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының ниити башкарылгасы-биле Тываның күрүне университетинге, Тываның көдээ ажил-агый болгаш агроулетпүр техникумдарына бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр төлөвилелдин чугула кезээ болур ужурулг.

Көдээ ажил-агыйның база бир чиг-эдин болбаазырадырының байдалдарын тургузарын кызыткан бис – ол дээрге алгы-кешти болбаазырадыры. Бо дээрге ук угланышкынны деткири

талазы-биле бистиң баштайгы шенел-девис эвес дээрзин ажы-биле миннир апаар. Ында-мында ол-бо чүүлдерни кылып-ла турар харын. Алгы-кешти бөгүн болбаазырадып турарын республика чергези чедир калбартып болур деп санап турар бис. Боттарывыстың чедир кылбаан чүүлдеривисти сайгарып көргөш, чаа технологияны билири болгаш дериг-херекселди шын шилип алыры чугула деп түннелге келдивис. Ынчангаш профессионал өөредилге черлерин төлөвилелге киригенивис ужуру ол.

Сайгарлыкчы чорукту деткиринин фондусу болгаш Көдээ ажил-агый яамызы-биле кады Тываның политехниктиг техникумунуң башкылары Моолдун кызыгаар чогуунуң аймактарының малчыннарының арга-дуржулгазын шинчилеп, алгы-кешти болбаазырадыр биче комплекстерниң ажылы-биле таныжып алганнар. Политехниктиг техникум «Өөредилге бүдүрүлгелеринин четкизи» деп ведомство төлөвилели фзугаар бодунуң бүдүрүлгө баазынага ындыг биче комплекстерни кылырын болгаш садып чорударын чаа чылда эгелээр. А ол ышкаш ук дериг-херексел-биле ажилдаарының өөредилге курстарын организастаар. Шын болгаш өй-шаанда шиитпир. Профессионал белеткел экономиканың херек кырында херекселдеринче угланган болур ужурулг. Бир дериг-херекселге шээр малдың 20 кезин, бода малдың 5 кезин хунде эт-теп болур. Ол станоктарны садып алыр, бодунуң ажил-херезин эгелээр күзөлдиг төлөвилелдин киржикчилеринге Сайгарлыкчы чорукту деткиринин фондусу 4,5 хуунуң чиигелделиг биче чээли хевиринин кредит шугумун ажыдар.

Тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларына база катап чугаалаайн! Сайгарлыкчы, ажил-агыйжы, маажым эвес сеткилдиг, кожунуңуң девискээринге алгы-кешти болбаазырадырын организастап шыдаар кижилерни илередип тывары силерниң харысалгаңарда. Продукцияны чыырының логистиказын болгаш ооң хемчээлин, ажилдың бүдүрүкчүлүгүн, эргилделиг хөреңгиниң дөстөрүн тодарадыптар, оларның-биле бизнес-планны ажилдап кылып болур кижилерни тывары чугула. Деткимчениң хевирлерин илередип көөр. Ооң соонда Сайгарлыкчы чорукту деткиринин фондусунуң чиигелделиг чээлизин алырының конкурзунга киржирин саналдаар.

Төлөвилелдин киржикчилерин тыварына киржирин республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына база саналдаар-дыр мен. Күш-ажыл рыногунда дүвүренчиг байдалды чавырылдырар талазы-биле тускай сорулгалыг программа езугаар ажылы чок чаңгыс чер-чурттугларывысты деткиринин эки аргазы – «Дүк» төлөвилел. Боттарының ажил-херезин ажыдып алырына ажил чок кижилерни деткиринин акшазын 2019 чылда 150 муң рубльге чедир улгаттырган. Бо дээрге тус чер чыгыргаларының деткимчези-биле чугула бүдүрүлгелерни ажыдарының база бир аргазы, биче суурларның, биче бизнестин өзүлдезиниң чөлөнгижи-дир.

Хүндүлүг коллегалар! Тодаргай түнелдерни чедип алырына бодамчалыг тургускан бүдүрүлгө болгаш садып-саарылганың шугуму херек дээрзин билип турар бис. Дүктүн болгаш алгы-кештин баштайгы болбаазырадышкынын чорудар биче бүдүрүлгелер боттарының продукциязын садып-сайгарар черлерни тывар ужурулг.

Экономиктиг хөгжүлдениң федералдыг яамызының деткимчези-биле Кызыл хоорайга Индустриалдыг паркты тургузарын 2019 чылда эгелээр бис. Ол дээрге бо чылын бистиң база бир тиилелгевис-тир. «Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук» деп национал төлөвилелге шыңгыы конкуренциялыг байдалга боттарывыстың Индустриалдыг парыгывыстың төлөвилелин камгалап шыдап, ону тургузарына 227 сая рубль деткимчени алыр аргалыг болдус. Инвесторларның болгаш резидентилерниң киржилгези-биле индустриалдыг парктын тудуу дараазында чылда эгелээр. Чаа бүдүрүлгелер 2020 чылдан ажылгала кирип эгелээр. Оларның кол угланышкыннары тудуг

материалдарының бүдүрүлгези болгаш чиг-этти болбаазырадыры.

Бистиң улусчу «Дүк» төлөвилеливис бедик технологиялыг бүдүрүлгеге чиг-эт баазазын тургузар ужурулг. Чаа технологияларның үндезининге дүктү болгаш алгы-кешти болбаазырадыр биче бүдүрүлгелерге таарымчалыг байдалды индустриалдыг паркта тургузар сорулгалыг бис. Ол чаа тургустунар «Тыва Республиканың чиик үлетпүр болгаш этниктиг мода кластеринин» болгаш «Этниктиг туризм кластеринин» төптери боол болур.

Александр Владимирович Брокертке ону шыңгыы башкарыын дагзыр ийик мен.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Боттарывыстың конкурент болуп шыдаар аргаларывысты эң-не тергенин-биле ажыглаар ужурулг бис. Дүк, алгы-кеш, өшкү чөөгү, дагаа чуургазы, тыва далган рынокта херек барааннар апарган. Бистиң барааннарывыс эки экспорт үнелиг апарганын «Оргадай», «Ургай», «Заря» көдээ кооперативтерниң арга-дуржулгазы көргүскен. Ынчангаш тыва мал ажил-агыйының национал продуктулары республиканың чоргаарлы болгаш онзагай демдээ апарының улуг идегели бар. Тыва малчыннарын шудургу ажил-ижи бедик орулга-биле шаңнаттынар.

Хүндүлүг коллегалар! 2018 чылда «Чурттап турар суур» деп 3 чыл хуусаалыг төлөвилелди эгелээр бис. Биче суурларның 2020 чылга чедир хөгжүлдениң комплекстиг программаны республиканың чазза бадылаан. Ону боттандырып турарының чамдык түнелдерин бөгүн үндүрүп болур бис.

Программага 66 биче суур хаара туттунган. Оларның сайзыралынче төнүп турар чылда 100 сая рубль ажыг акшаны угландырган. Ол акша-хөреңги-биле суг кудуктарын тудуп, фельдшер-акушер пунктуларын, Культура бажыңнарын, школаларның спорт залдарын септээн.

Суг-биле хандырылга чок 8 суурнуң чурттакчыларының эң чидиг айтырыгларын хамыктың мурнунда шиитпирлеп кирипкен бис. Тоолайлыг биле Хөндөлөң ышкаш суурларның чурттакчылары хөй чылдар дургузунда хемден суглап турганнар. Үстүнде адаанывыс, ол ышкаш Качык, Саглы болгаш Ү-Шынаа суурлар дээш 5 суурнуң кудумчуларында кудуктарны амгы үеде тургускан. 2019 чылда 6 суурнуң кудумчуларына сугну насос-биле сордуруп кудар кудуктарны тударын планнаан. Ол ажил моон-даа соңгаар уламчылаар.

Көк-Хаак, Ильинка, Хадың, Ак-Даш, Эйлиг-Хем, Баян-Тала, Арыскан 7 суурда школаларның чаа спорт залдарын туткан, уруг-дарыга ол дыка өөрүнчүг болган. Кылымал шыгы-биле шыпкан чаа футбол шөлүн Солчур суурда ажылгала кириген. 10 культура бажыңнарының сценаларына чаа дериг-херекселди тургускан, Культура бажыңнарын сцена хептери-биле хандырган. 5 ФАП-тарны (фельдшер-акушер пунктулары) септээн. 42 ФАП-тарга кончуг чугула эмнерни садарын организастаан.

Эң улуг хемчээлдиг төлөвилелдеринин бирээзи дыка дүрген дамчыдар интернетке суурларны кожары бо чылын боттанган. Волокно-оптиктиг харылзаа шугумун 23 суурда эмнелгелерге, ФАП-тарже шөйген. Ынчангаш көдээниң чонунга бедик технологияның медицина ачы-дузанын чедиреринин эгези салдыган.

Көдээниң социал инфраструктуразын хөгжүдеринин чугула программалары федералдыг деткимче-биле боттанып турар.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! «Чурагайлыг экономика» программа езугаар чурттуң шупту школаларын дүрген дамчыдар интернетке чаа чылдан эгелеп кожарын чарлаан. Ол дээрге кончуг улуг планнар-дыр, аңаа албан киржир бис – чүге дээрге ооң мурнунда келир үе. Харылзаачыларның инфраструктурлуг төлөвилелдери көдээниң шупту чурттакчыларына дүрген дамчыдар интернетке коштунар арганы чоокку үеде бээр. Оон эң улуг ажык-дүжүктү алыр аргага республика болгаш муниципалитет чергелиг удуртукчулар өөренип алыр, харылзаа операторлары-биле идепкейлиг ажилдаар херек. Ындыг арга-дур-

жулга республикада бар. Харылзааның кандыг-даа хевир чок турган Ак-Тал, Чыргак, Эйлиг-Хем, Хөндөлөң суурларга интернет харылзаазын күрүнө болгаш хуу кады ажилдажылганың ачызында кошкан. Республиканың Харылзаа яамызы күрүнениң мурнундан чурттакчылыг черлерге интернетке коллективтиг коштунарын боттандырып, ачы-дуза өрттээ 1500 рубльден 650 рубльге чедир чийгеткен. «Тывахарылзааинформ» бүдүрүлгө бодунуң инвестиция программасы-биле техниктиг талазын шупту хандырган.

Муниципалдыг кады акшаландырышкын болгаш чер айтырыгларын шиитпирлээни-биле хандырткан муниципалдыг инициативаларның, тодаргай төлөвилелдерниң үндезининге бо арга-дуржулганы ам-даа уламчылаар бис. Муниципалдыг идепкейлиг чоруктуң чижектери бар апарганын демдеглээр өөрүнчүг. Муниципалдыг болгаш хуу кады ажилдажылганың үндезининге Бай-Тал, Суг-Бажы, Бора-Тайга болгаш Солчур суурлар интернет-биле хандырткан. Хөндөргей, Саглы, Чал-Кежиг, Сайлыг, Чыраа-Бажы болгаш Шекпээр суурлар 2019 чылда боттандыра ындыг инициативаларны идип үндүрген.

Республиканың сайзыралының төлөвилелдеринге социал харысалгазын билип, ону шыңгырадып турар «Тывахарылзааинформ» бүдүрүлгеге өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен. Сөөлгү дөрт чыл дургузунда ырак-узак 16 суурну интернет-биле бо бүдүрүлгө хандырган, ук ажылды ам-даа уламчылаар деп турар.

Хүндүлүг коллегалар! Биче суурларны деткиринин программанын езугаар тус чер инициативаларының конкурзун 2018 чылда эрттирерин, тилекчилерге 2 сая рубль түнүг деткимчени көргүзерин чарлаан бис. Конкурса сонургал улуг болган, 46 чагыг кирген. Төлөвилелдерни кичээнгейлиг сайгарып көргениниң түннелинде оларның хөй кезии сула экономиктиг үндезининг болганы илерээн. Көдээниң чурттакчылары өзүлдениң угланышкыннарын шын тодарадып билир, ынчалза-даа бүдүрүлгени шын болгаш дээштиг организастаарын эки билбес, ооң орулгалыг болурун шын санап шыдаас боор. Маңаа муниципалитеттерниң удуртукчуларының деткимчези чугула.

Конкурстун финалынче 5 төлөвилел үнгөш, дорт саң-хөө деткимчезин алган. Баштайгы сорулгаларын Сарыг-Булун суур күүсеткен, чыжыргана садына 10 муң дөстү олурткан. Өг-бүлө бүрүзүнге садтың бир участогун быжыглаан, ол өг-бүлө ында чыжырганааларны ажаап-тежээр, кадын чыыр, болбаазырадыр цехке дужаар. Ол цехтин суурнуң чурттакчы чонунга ажыктыына сумунуң чагырыкчызы Буян Валерьевич Ликтип бүзүрөп, ону чагырганың бажыңына тургузуп алган. Эр хей!

Төлөвилелди комплекстиг боттандыраары бо ажил-херекке Балгазынның агроулетпүр техникумун хаара тудар арганы берген. Садка өстүрер чыжырганы болбаазырадырына 20 студентини өөредир салбырны техникум Сарыг-Булун суурда ажыткан. Бо дээрге төлөвилелдин чүлге эгези-дир. Мурнунда эң нарын ажил – бүдүрүлгени соксаал чок ажилдадыры. Ол дээрге садты ажаап өстүрери, оон дүжүдүн ажаап ап, чидиргич чок кадагалап, чыжырганы болбаазырадыр, бүдүрген продукцияны садып чорудары. Төлөвилелди боттандыраарының хуусаазы 3 чыл. Тургустунуп алырына үе ам-даа бар.

Арткан 4 инициатива оларны боттандыраарының графигинден хожудал турар, хемчеглерни дүрген алыры чугула. Олар дээрге Арыг-Бажы, Тоолайлыг, Ийме, Кара-Чыраа суурларда төлөвилелдер-дир. Оларны боттандыраарының графигинден озалдаар болза, бюджет акша-хөреңгизин дедир эгидер апаар. Шилип алдынган төлөвилелдерни долузу-биле боттандыраан шаанда, чаа конкурсту келир чылын чарлаас деп шиитпирлээн бис.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Эрткен чылдарда «баштарывысты дөстейтир үскен» частырыгынывысты өөренип көргөш, бүдүрүлгө төлөвилелдерин эгидишкын чок дорт акшаланды-

Чөөн чүк календары-биле

САРЫГ ӨҢНҮГ
ЧЕР ОЛУТТУГ ХАВАН ЧЫЛЫ

Чөөн чүк улустарының календары-биле үнүп олурар 2019 чылдың ээзи – сарыг өңнүг, чер олуттуг Хаван болур. Чурагай эртемінде Хаванның чаңгыс черге олурбас, кажан-даа ундарап муңгаравас, үргүлчү чемиш дилеп халып чоруур омак-сергек амытан кылдыр көргүзүп турар. Ынчангаш кел чыдар чыл онза болгаш хөглүг болушкуннар, аян-чоруктар-биле байлак чыл болур. Чылдар эргилдезиниң эң сөөлү болур Хаван чылындан чүну манап болурул (Хаван чылы Чөөн чүк улустарының календары-биле февраль 5-те келир):

Ниигизи-биле үнүп келир чыл кижиги бүрүзүнүн амыдырал-чуртталгазынга өскерлишкннерни эккээр, бүгүдөгө өөрүшкүнү, чедишкнни, чогумчаны сөңнээр. Ынчалза-даа аян чедип алырда, бүгү-ле нарын айтырыгларны үезинде шийтпир-ээр чугула. Оларны үе-шаанда шийтпирлээрин соңгаарладып чылдыр болза, соо барып багай болур. Ынчангаш кандыг-даа ажил-теректерни чогуур үезинде кылып бүдүргени дээр. Тодаргай сорулгаларны чедип алыр дээш карак кызыл ажилдап турар, чаныш-сыныш чок, күштүг күзел-сорукут кижилерге Хаван чылында ажил-агыый бүдүнгүр болур. Хаван бодунун үжүн черден ап турар болганда, бо чыл садчыларга, көдээ ажил-агыйда бараан болуп ажилдап чоруур кижилерге чедишкнниг эртер.

Өг-бүлө талазы-биле. Хаван улуг, найыралдыг өг-бүлениң демдээ болганда, кел чыдар чылда ажи-төл өлбөк төрүттүнер. Чаш өпояалыг болускап чоруур өг-бүлелерге кончуг таарымчалыг чыл.

Саң-хөө талазы-биле. Акша-көпөөк талазы-биле база эки өскерлишкннерни манап болур, ындыг-даа болза ол өскерлишкннер кижиги бүрүзүңе эки болбас. Чылдың ээзи амныг, хумагалыг чоруктарга ынак. Ынчангаш акшаны чыып шыгжап азы чогумчалыг салышкыннарже кириштирген улус 2019 чылда чедишкнниг болур. Үнүп келир чылда улуг түңнүг акшаны улуска чегдирген ажыы чок, ол ышкаш чээли алган берээ чок.

Ажил-агыый талазы-биле. Удур-тукчудан эки үнелээшкн ап, албан-дужаалга депшилге чедип алыр деп бодаар болза, чүгле карак кызыл ажилдаар. Таныш-көрүш аайы-биле ажилче кирер азы албан-дужаалын дедидер сорулгалыг улустун чоруу чогувас.

ЧАА ЧЫЛДЫ КАНЧААР
УТКУЗА ЭКИЛ?

Кижиги бүрүзү Чаа чыл байырлалын өг-бүлениң солун, уттундурбас онзагай чылдыр эрттирерин күзээр. Чаа чылды канчаар уткуур болдур, үнүп келир чылды база ынчаар эрттирер деп улустун чугаазы бар болгай. Хаван чылы чедишкнниг, чогумчалыг эртер кылдыр, бо Чаа чылды канчаар, аяа уткуур болза экил?

Хаван чурттап оран оран-сава-ынга ынак, ынчангаш Чаа чыл байырлалын өг-бүлөзи, чоок улузу, өрелдери-биле уткуурун сүмелеп турар. Хаван өөрзүрөк, ынчангаш кижиниң деткимчези бар деп чүлдү чылдың ээзи билип көөр кылдыр, ылаңгыя бот азы чааскаан чурттап турар кижилер чаа чылды уткуурда, алап-ла аалчылар чалап алыр болза эки.

Чаа чыл байырлалында өгнүн шти-даштын каастап шимээрн аңылчаан болгай. Чылдың ээзинге

хүндүткелди көргүзүп, Чаа чылдың өлканын каасталгазынче, бажың иштиниң шимелдезинче онза кичээнгеини угландыраар чугула. Хаван чылын уткуурда кызыл, агаан-кызыл, ногаан, ак, сарыг, мөңгүнелчек, алдын-сарыг өңнүг ойнаарактар, каасталгалар-биле бажыңны каастаар. Өң шилип алырда, сарыг биле алдын-сарыг, кызыл биле алдын-сарыг дээн чижектиг чаңгыс аай өңнүг кылдыр каастаарын сүмелеп турар. Чаа чылды уткуурда, кедип алыр хептеринерде база-ла бо өңнер кирген болур ужурул.

Алдынналчак өңнүг, хаван дүрзүлүг акша чыып сугар сава (копилка) турар болза, акша-көпөөк талазы-биле чедимчени эккээр. Ол ышкаш хаван дүрзүлүг кылган чем аймаа байырлал столунга албан турар болза эки, бети дие хаван чурраан

салфеткалар салып ап болур. Хаван чедимчинерге ынак, ынчангаш байырлал столунга кандыг-даа чемнер дээжини салып болур, ынчалза-даа чем кылырда, хаван эддин ажыг-лавас деп сактып алыры чугула. Чылдың ээзин бастып болбас. Оон башка бүдүн чыл дургузунда чедимче чок чоруктар силерден ыравас болур.

ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛЫНДА ЧҮНҮ
БЕЛЕККЕ БЕРИП БОЛУРУЛ?

Камналгалыг хаван ажиы чок белектер сөңнээрин сүмелевейн турар. Суй белек албан ажыглаттынар ужурул. Ынчалза-даа көрүнчүк, тапочка, аржыыл, уктар, чунар херекселдер дээн ышкаш хүн бүрүнүн эдилелдерин, ол ышкаш шиш-тиг, чидиг болгаш хөмден кылган чүүлдерни белек кылдыр берип болбас.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ОНЗАГАЙ
ДЕМДЕКТЕРИ

Амгы үеде бойдустун, амыдыралдың онзагай демдектеринге (приметы) бүзүрээр кижилер эвээжээн. Аңаа бүзүрээр, бүзүрөвези – кижиги бүрүзүнүн бодунун херээ. Ынчалза-даа эскеринчел кижилерге, сонуургактарга агаар-бойдустун, амыдыралдың чамдык билдингир им-демдектериниң тайылбырын берээл:

➤ Чаа чыл дүнезинде хар чаар болза, үнүп келир чылда дүжүт элбек, чаагай болур.

➤ Дүжүнде хаван көөр болза, күзелдери бүдөр.

➤ Ыттар дүне ээрип хонар болза, ажил-агыга өскерлишкннер болур.

➤ Каастап алган шивинер кээп дүжер болза, корткан ажыы чок, эки, менди-чаагай чыл болур.

➤ Чаа чылдың баштайгы минуталарында эжикти кижиги соктаан болза, үнүп келир чылда аалчылар үзүлбөс болур.

➤ Даштыгаа үнүп келгеш, дааш-шимээниң бөлүк кижилерге дужар болза, чаа чылда шупту чүве чедим-

челиг болур.

➤ Харга тайгаш кээп ужар болза, бүдүн чыл дургузунда хөглүг-баштак, өөрүшкүлүг болушкуннар хөй болур.

➤ Чаа чыл дүнезинде дүвүлүг хат хадыр болза, амыр-дыш чок, эмин эрттир дүвүренич чыл болур.

➤ Чем эвээш, а арага-дары хөй болза, акша-көпөөк талазы-биле багай чыл болур.

➤ Столда салган аш-чем дээ-жизин улус дораан арылдыр чиптер болза, байлак, үрө-түңнелдиг чыл болур. А бир эвес улус чүгле амзаңгырылап каар, чемнер олчаан артып, көң-гүс чирттинмес болза, чылдан өскерлишкннер манаан ажыы чок.

➤ Байырлал столунга омар балыктардан болгаш рактардан кылган аш-чем салбас. Оон башка үнүп кел чыдар чылда чеже-даа кызып сорулгаларыңарже бурунгаар чүткүдериңерге, дедир артынче чылар апаар силер.

➤ Чаа үнүп келген чылдың январь 1 хүнүнде эң баштай-ла эргин артап кирген кижиги хары дөгүй берген эр кижиги болза, чыл онза өскерлишкннер, дүвүрээзинер чок, оожум эртер. А бир эвес кырган херээжен кижиги кирер болза, аалчылар үзүлбөс чыл болур, аныяк эр кижиги – аян-чорук кылырын оштаар, эң-не онзагай, уттундурбас чыл болур, а аныяк кыс кижиги – сеткил-хөөн доктаамал өскерлип, ынакшыл дээш сагыш-сеткил аартыр, ол ышкаш ажил-ишке өскерлишкннер болур чыл. Бир эвес чаа чылдың баштайгы эртенинде эң-не баштай бичии оол бажыңче кирип келир болза, өг-бүлениң кижигүннерин өөртүр бичии-бичии солун болушкуннар хөй болур, а бичии уруг кирер болза, үнүп келир чылда төл неме-жир азы куда-дой эрттирер чадавас.

➤ Чаа чылды өрелерлиг уткуур болза, бүдүн чыл дургузунда өрелерден адырлып чадап туруп бээр.

➤ Январь 1-ниң хүнүнде улуска акша чегдирбес. Оон башка салаалар аразындан аккан дег, бүдүн чыл дургузунда холга акша орта тутпас боор силер.

➤ Декабрь 31-ниң кезээзинде болгаш январь 1-ниң хүнүнде дашкаар бок үндүрбес, ол ышкаш ол ийи хонукта аштанып чүгдунмас.

➤ Байырлал мурнунда ажыглаттынмайн чыдар, кетпейн турар, ылаңгыя багай сактышкыннар-биле холбашкан эрги эдилелдер болгаш идик-хептерден адырлып алырын сүмелеп турар. Ол ышкаш тиглиг, чирик аяк-сава бар болза, ыяп-ла октаар.

➤ Чаа чылды уткуурда, арыг азы чаа хеп кедип алыр. Албан-на аар өртектег хеп садар эвес, кандыг бир-ле чаа каасталга, эдилел-даа болза анаа.

➤ Курантыларны кагар мурнунда шампанское куткан дашкага көпөөктөн суп алыр. Суксунну ижи-кеш, көпөөкти акша хавынче суп алгаш, ону бир чыл иштинде чарывас, ол өг-бүлениң саң-хөө байдалын камгалаар.

Айлана ООРЖАК
БЕЛЕТКЭН.

Эмчиниң сүмези

ЧАА ЧЫЛДЫҢ
ДҮНЕЗИНДЕ

Удавас улуг байырлал Чаа чыл келир-ле болгай. Чаа чылды четтикпейн манаар бис. Чүге дээрге белек-селек алыры дег өөрүшкү кайда боор. Чаа чылда чүгле белек-селек алыр эвес, төрөлдер-биле ужура-жып байырлаарга таан таптыг. Столдарны долдур чаагай аш-чемни дерип, чараштыр кеттиниң ажаанзырап-ла эгелээр бис. Улуг-биче дивес өөрүп байырлаар кайгамчык-ла байырлал. Ынчалза-даа бо байырлалдың улуг айыылы бар. Ол дээрге бир-ле дугаарында,

өй-хөмчээл чок чем чири, арага ижер чамдык күзенчиг эвес түңнелдерге чедирип болур.

Чамдык улус декабрь 31-ниң хүнүнде дүнеки байырлал столунга чемненер дээш хүнзедир сооттунуп алыр, ол кончуг багай. Байырлал столунга эмин эрттир аш олурбазын эмчилер сүмелеп турар. Чүге дээрге аш турган үеңерде бодуңарны доктаадып шыдавайн баргаш, өй-хөмчээл чокка чиптип болур силер. Ынчангаш кезээ чиик чемден чип алганы дээр, чүге дээрге дүнекиниң 12 шакка чедир ам-даа 5-6 шак бар ышкашыл.

Чаа чылды канчаан уткуур сен – бүдүн чылды ынчаан эрттирер сен деп чугаа бар. Ынчангаш бо байырлалды арага-дары чокка демдеглээр болза, кончуг эки деп санаар бис. Кижиниң мага-боду арагадан хораннаныр. Ажыы-биле чугаалаарга, арага деп ажыг суг мага-ботка кончуг хоралыг. Ишкен араганың 90 хуузун баар хайылдырар, а арткан 10 хуузу тыныш-биле, дер болгаш организмниң хайылдырып ажилдаан продуктулары-биле ылгалыр. Ылаңгыя баарга арага эң улуг хораны чедирер. Кижиниң баары араганы хайылдырып турда, баарга хөй чаглар чыылгаш, баар шуут ажилдавастай бээр. Арагага кижиниң нерв системасы база кончуг үрелир. 100 грамм водка 7,5 муң идепкейлиг ажилдап турган клеткаларын үрөп кааптар. Арага ижин-хырынны үрээш, оюлган тывылдырар. Хан-дамырларны болгаш чүректің шыңганныңын шын ажилдаарын үрөп кааптар. Таакпылаар-даа, таакпылаваас-даа, артык деңзи бар-чогуңдан-даа, назы-харының улуг-бичеинден-даа хамаарылга чокка арага ижерге-ле, хан базыышкыны улгадыр.

Бир эвес каш хүн ижиштер болза, арагадан хамаарылгалыг апарып болур. Ылаңгыя Чаа чыл байырлалының узун дыштаныр хонуктарында ол айыылдыг.

А бир эвес аргажок араганы ижиштер ужур таваржып келзе, араганы холувайн ишкени дээр. Аргалыг болза шампанское, вино дээн ышкаш чиик арагалардан чооглаңар. Эмин эрттир эзирбези-биле хөйүн ишпейн, өйүңде кылдыр ижер болза ажырбас.

Байырлалга эмин эрттир хөй калориялыг чем-нер белеткевес болза эки. Янзы-бүрү салаттар белеткеп тура, майонез орунуга олива үзүңден азы сметанадан ажыглаңар. Инек азы дагаа эддинден болгаш балыктан изиг чем белеткеп алыр болза ажырбас.

Байырлалдың изиг чемин, салаттарын кезээки чемде-ле чооглап, өг-бүлөңер-биле хөөрежип, ойнап-хөглөп эгелээш, а торт, фрукт болгаш шампаныңарны 12 шакта курантылар кагарыңа чедир арттырып алырын эмчилер сүмелеп турар. Дүнекиниң бир шак соонда, изиг чемнер чири шуут хоруглуг, чүге дээрге кадыкка кончуг хоралыг, ижин-баар долуп, чиген чемни хайындырап күш четпейн баар.

А бир эвес ажи-төлүңерни, ал-бодуңарны-даа өөртүп, фейерверк чазылдырыкказыңарза, ону садып ап тура, шынарын эки хынап алгаш, кезээ чазылдырып тура, база кончуг кичээнгейлиг болуп көрүңер. Чаа чылдың байырлалының төңчүзү ол-ла хевээр аянның, чараш соындырып артып каар кылдыр баш бурунгаар он-тоглаа хемчеглерни ыяк дугуржуп бодап алыр.

Байырлал столунга чем черле артып каар болгай, ол чемни эртенинде чивейн, ыттарга каап бергени дээр. Чаа чылдың дүнезиниң эртенинде организмни, ижин-баарны арыглаары-биле хөй арыг суг болгаш үс-чар чок мүн ижерин эмчилер сүмелеп турар.

Сагыш-сеткилин омак-сергек, өөрүшкүлүг алыры, чоок кижилеринге ынак болуп, оларга бараан болуру Чаа чылдың эң кол негелдези-дир. Ындыг таварылгада эмин эрттир хөй чем-даа чирттинмес, аас-дыл-даа болбас.

Чедишкнниг болгаш айыыл чок Чаа чылды уткуп алырыңарны күзедивис, эргим номчукчу!

Республиканың аарыгларга
удур кадыкшылга төвү.

ТР-нің ДХ-нің Даргазы К.Т. Даваа, ТР-нің Баштыңы Ш.В. Кара-оол биле аныяк спорт сайыды Субудай Монгуш.

Мөгөлөр Айдыс Куулар, Эрес Кара-Сал.

«СПОРТЧУ ЭЛИТА-2018»

• Фоторепортаж

Декабрьның 18. Улусчу чогаадылга төвү. Республиканың күш-культура болгаш спорттун тергин-неринге алдар болдурган «Спортчу элита-2018» байырлалы.

Тываның спортчу төөгүлүг оруунга тураскааткан фото-чуруктар болгаш стендлер-биле каастаан фойеге чыылганнарның аразында кымнарны чок дээр: спорттун хоочуннары, ат-сураглыг тренерлер, ылаңгыя национал идик-хевин кеткен, бөрттеринде ат-алдарының деңгел демдээн айткан мөгөлери-вис чоргаар басып турлар. Үрде көрүшпээн хоочун башкылар, тренерлер хол тут-чуп мендилежи, куспактажып турда, өөрүнчүүн!

лады. Ийе, бистиң артистеривис Артас Санааның ава-ачазының ролжон ойнааны ол. Бичии болганда, оларның оглу Артас аалынга чеде хонуп келди.

— Авай, ачай! Мен чанып келдим! Мөңгүн медальды чанып келди-им! — деп, ада-иениң мөге оглунуң ролжон Тываның алдарлыг артизи Мерген Хо-мушкун ойнап үнүп келгени ол. — Мөңгүн медальды бурган меңээ чорутканы ол-дур, авай. Дораан-на алдынны звес, а мөңгүнү. Менээргенип, кончуургай бербезин, ам-даа эки белеткенип, ажил-дазын, дерин төксүн, төрзүн чуртунуң ат-алдары дээш бүгү күжүн салып, демис-сисин дээш ынчанганын билип кагдым. Ам-даа эки белеткенер мен, алдын ме-дальга черле чедер мен! — дээн сөстөрүнүң соонда база адыш часкаашкыннары чаңгыланы берди. Ынчалдыр делегей чер-гелиг маргылдаага ийги черни ап, мөңгүн медальды чаалап эккелген Артас Санаага чыыл-ганнар байыр чедирип, өөрүдү.

ТР-ниң аныяктар херекте-риниң талазы-биле болгаш спорт сайыды Адам Текеев күш-культураның болгаш спорттун хоочуннарынга байыр чедиргеш, суй белектерни сөңнеди. Ол дээрже Тывада ат-сураа шагда алгаан хоочун-нарывыс Соян Сүге-Маадыр Кунгаевич (85 хар), Удумбара Чыргал-оол Александрович (80 хар), Иргашов Виктор Иванович (80 хар), Сандаков Канчыр Сандакович (70 хар), Ондар Өргөлээр Чүвүрекович (70), Тюлюш Октябрь Үнэнхөөвич (70), Шогжал Хүлер-оол Монгушович (70) олар-дыр.

Номинациялар аайы-биле тиилекчилер: «Эң эки күш-культура башкызы» — Куулар Анзор Танаш-оолович; «Олимпийжи курлавырларның эң эки школазы» — «Олимп», директору В.Х. Түлүш; «ТР-нің эң эки спортчу школазы» — «Кызыл хоорайның спорт школазы», директору Т.Б. Базыр-оол; «Эң эки уругларның болгаш элээ-дилерниң спорт школазы» — Тес-Хем кожуунунуң уругларның болгаш элээдилерниң школазы, директору С.К. Чимбиян; «Эң эки спортчу команда» — Кызыл хоорайның хоккей командазы «Нойон»;

Ындыг бедик тыныш, деңгелге эгелзэн кезээни спортчуларывыска байыр чедирген ыраажылар — ТР-нің алдарлыг артизи Сайлык Оммун, Элэла, Орлан Маржымал болгаш Кызылдың уран чүүл училищезиниң «Азас» ансамблиниң танчылары уламчылады. Тываның Улустун хөөмейжилери Андрей Монгуш биле Игорь Көшкендей ыр-шоору, хөөмей-сыгыды-биле аян туттулар.

Игорь Көшкендей сактып чугаалады: «Кыргызстанга көшкүн чоннарның байыр-лалы болуп турар үеде мен өөм ишти Ай-дысмаа-биле кады Чингиз Айтматовтун чогаалынга тырттырган кинонун хөгжүм бижидилгезинге кирижи-биле ынаар ча-латкан болгаш, ол байырлалды көөр аас-кежиктиг болган бис. 17 сая чурттакчылыг Бишкек хоорайга моол коллегам-биле

кады байырлалдың киржикчилеринге аян тудар аас-кежиктиг болдувус. Ынчан дунмам Айдың Монгушка байыр чедирер дээш үе-шак тударындан эпчоксунган кижини мен. Чүгле хөөмейлеп кааш, сце-надан дүже берген мен. Ам чугаалап көрейн.

Кайгамчык улуг стадионга хүреш до-оступ турда чедип келгеш, кымнар ар-каныл дээрзин сонуургап айтырарымга, дөрт мөге арткан болду: Айдыс Монгуш, Мерген Монгуш, Сайын-Белек Түлүш база япон мөге. Хүн үнер чурттан (Япониядан) Хүн ажар чуртка чедир (Иран) делегейниң хамык шыырак дээн мөгелериниң ара-зындан тыва мөге шүглүп үнерге, чор-гааранчыын чүү дээр! Мерген Монгуш үжүүрлөшкен, Сайын-Белек Түлүш 3-кү черни ээлзэн. Байырлал соонда Бишкекке садыг-базар сонуургап, кылаш-тажып турувуста, бисти улус танып кааш: «О, тывалар, байыр чедирип тур бис!» деп, өөрүп, хол тудуп турарга, активист бедик, чоргаар кылаштажып турдувус. Ынчалдыр-ла сүлдөңер бедик, Тывавыстың адын бедик тудуп чорунар, тыва мөгөлөр» — деп, ол иөрзэл салды.

Спортчу байырлалга Тываның Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол киржи чедип келгеш, байыр чедирип сөс алды.

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурт-тугларым, спортчулар, спорттун аарыкчылары, хоочуннар! Бөгүн тыва спортка алдар болдурган байыр-лалда киржип турар-дыр бис. Байыр-лал-биле!

Тывалар төөгүдөн спортка хандык-шылдыг кижилер чорааны чизиниң чок, чүге дизе олар кончуг шимченгир, эрес-кашпагай, коргуш чок дайынчылар чо-раан. Бир звес олар ындыг чорбаан бол-за, биске Тыва чуртувус камгалааттынып артпастурган. Амыдыралдың кандыг-даа байдалында өгбелеривис чер-чуртун кагбайн, таварышкан бергелерни ажайп эртип, ханын төп чорааш, салгалдарын-га чер-чуртун арттырып шыдаан. Чер-чуртун олар ол хире ыдыктап чораан, ооң ат-алдарын бедии-биле үнелеп, кадагалап чораан. Өгбелеривистин ол кайгамчык аажы-чаңын бистиң спорт-чу оолдарывыс уламчылап чорууру чоргааранчыг. Өгбелеривис изеп каан оруу-биле оолдарывыс чоруп олурары аас-кежик. Өске хөй сан-түңнүг чона-биле деңнээрге, бичии чон-дур бис ийин. Ол хиреде чер-чуртувус улуг, делгем. 170 муң кв.км девискээрлиг чурттап чор бис.

Чоокта чаа Соңгу-Осетия — Аланияга четтим. Аңаа болган делегей чергелиг улуг мөөрейге бистиң мөгелеривис шы-ырак киржи, 2-3 дугаар черни алдылар. Бичии, тар спорт залдыг улус болду. Ол хиреде делегей чергелиг маргылдааны эрттирип турарын магададым. Хоочун-даа, аныяк-даа кижилерниң демниин! Тар, тыныш чедишпес чыгыш залче олар кирип-ле, кирип-ле, сыңчык-ла турар бол-ду. Дыка хөй кижилер байыр чедирип чу-гаалады. Шупту шыдамы-биле дыңнаар улус болду. Бистинге болза кандыг ийик бис. 3-4 минута чугаалап чорувуста-ла, «Хүреш! Хүреш!» деп көрүкчүлөр алгы-жып туруп бээр ийик. (Көрүкчүлөр аңаа чөпшээрешкени ол боор, каттыржып

олурдулар.ред.)

Сөөлгү үеде мени дүвүредип чоруу-чуулду чугаалап көрейн. Хүреш үезинде аарыкчылар эвээжеп турар. Хүрешке ынаавыс ханывыста, ол өгбелеривистен хан дамчып келген. Хүрешке ынаа чаңывысты кагбас болзувусса, багай чүүлдерге — арагага, таакпыга, чыды чашпан тырттарынга алыспас бис. Ын-чангаш спорткомплексстерин, спорт зал-дарын ам-даа немей тудуалыңар.

Спорт — чонуустун келир үези. Аныяк-өскенге, өзүп орап салгалдарга спортчулар силерниң үлегер-чижээңер канчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш улуг тиилелге чедип алган спортчуларывыска алдаржыдып турар ужурувус-даа ында. Спортка хандыкшаан кижини чедишкин-ниг болур, акшаны-даа ажилдап алыр, ат-алдарны-даа чедип алыр. Чүгле дерин төп, хөй ажилдаар, белеткенир, багай аажы-чаңга алыспас ужурулуг. Спортчу быжыг туруш — хамыктың эгези. Спортчу чедишкин дээрже команданын

Чаадарыңга спорт мастери Елена Достай, Начын мөге Буян Бүрбүчүк.

Хоочун спортчу Самдар-оол Даржаа.

Сценада көдээ аалда малчын өг-бүлө. Өгнүң ээлери кандыг-ла-бир хөлээшкениге алысканы илдең. Чүү болуп турары ол — Телевизорну дүрген кывыс че, аказы. Шак келди, ат болду!

— Ийе, ийе. Пульт кайыл? Бо ышкыжыл, адыр-адыр, ы-хы, че! — дижип орда, телевизор шимзэн-дааштыг шыңайнып чоруй, көргүзе берген дег болган соонда, ийи кижини каш секунда иштинде көжүп каг-ды. Оон телевизорда хүреш көрүкчүлери-биле деңге «аарып» эгеледилер.

— Оглум! Тут, тут! Охалаай! — деп, аказы алгырып тур.

— Өршээ, өршээ! Күжүр оглумну, эр-хей! Ой-оой! — деп, авазы тейлеп тур.

— А, аа! Чаңгыс-ла сан! Чаңгыс балл четпейн барды ышкыжыл! О! — деп, аданың човууртаанындан көрүкчүлөр ам-на кымның дугайында артистер ойнап көргүзүп турарын билип кааш, диңмитти-биле адыш часкап харыы-

образование и разв физическо культу и спорт

Хостуг хүреш чемпиону Лариса Ооржак, Чөөн-Хемчик кожуунунуң чагырга даргазы Хүлер Монгуш.

чедишкени-дир. Спортчунуң болгаш тренерниң. Бир звес «мен, мен» деп езуургап эгелээр-ле болза, спортчу че-дишкенин-даа, чонунуң хүндүткел-даа дораан эстип чиде бээрин амыдыралда чижектерден көстүп тур. Кызымаккай, бергелерден чалданмас, бодун чагырып билир, угаанныг кижини чедишкенин чурттаар дээрзин салгалдарывыска дамчыдаалыңар — деп, спортчуларга, тренерлерге чагыг-сөзүн Шолбан Ва-леринович берип, үлегерлиг чемпионнар-ны, спортчуларның адын чоргаарал-биле адап, хөй спортчуларга болгаш тренер-лерге шаңналдарны тывысты.

Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт сайыды Адам Текеевтин ажилынга эки үнелелди берип, аңаа четтиргенин илеретти. Чазакка аныяк-тар агентилелин ажадар деп турарын дыңнаткаш, ол талазы-биле ажил эмге-жок, ону арга-дуржулгалыг апарган Адам Текеев удуртуп шыдаар деп шийтпирге келгенин ол дыңнатты. Спорт яамызын аңгылап тургузар деп турарын болгаш ооң сайыдынга Субудай Радислав-ович Монгушту сүмелеп, ону деткирин спортчулардан болгаш тренерлерден ол диледи.

Боттарының үлүүнде Адам Текеев биле Субудай Монгуш көргүскен идигел дээш, улуг харысалганы оонап, бүзүрөп турары дээш Ш.В. Кара-оолга өөрүп чет-тиргенин илередип, бүзүрелди шыңзыдар дээш ажилдаарын аазады.

Кежээ Тываның Баштыңының тулган дээн спортчуларга шаңналдары-биле байырлал доозулду. Бедик шаңнал-биле, хүндүлүг спортчулар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттыр-
ган чуруктары.

арындан ойталаарын саналдаар-дыр мен. Техниканы чаартырынга болгаш бедик технологияның дериг-херекселин садып алырынче күүрүнениң деткимчезин үгүлүдүргө дээр-дир.

Күүрүнениң дорт деткимчезин чу-гула национал сорулгалары шийтир-лээринге арттырар – **ажыл чок чорукту эвээжедиринге**. Ажыл чок чаңгыс чер-чурттууларының са-налдааны **6 бизнес-төлөвилел** күш-ажыл рыногунга дүвүрөнчиг байдалды чавырылдырырының тускай сорулгалыг программаның деткимчезин алган. Ханы сайгарылгалыг ол төлөвилелдер че-дииникини боттанып турар. Чижээлээр-ге, Качык суурга ажыл чок турган **Доржа Дондук** ук салгаан ойтчу, эм ойттары эки билер болгаш, бодунуң ажыл-херээн ажи-дар деп шийтирилээн. Бизнес-планны камгалааш, саң-хөө деткимчезин алгаш, эм ойттары чыып эгелээн. Буддийжи хүрээлер, ВАВИОЛ фирма-биле харыл-залыг ажылдап турар. Моон соңгаар сайзыраар планын. Эр хей! Чогу-на-ындыг сайгарлыкчы болгаш ажыл-агый-жи кижилер бодунуң суурунун сайзыра-рынга дузалыг.

Өске кижилерге үлегер бооп болур база бир чижек – Тээли суурда сайгар-лыкчы. Улуг болгаш демниг өг-бүлениң баштыгы, бодунуң Бай-Тайга кожуунуң эзулуг патриоду **Кандан Мылдык** аны-яктар грантызын алгаш, “Ары өө” деп **Аныяктар инициативазының төвүн** ажиткан. Ажыл-херекке тааржыр ат-тыр.

Бир звес аныяктар аңаа артар болза, суур ээн калбас. А ол бистен, суурну сайзырадыр талазы-биле бодамчалыг шийтирилериистен, аңаа херек специа-листтерни белеткээрден хамааржыр. Маңаа база эки чижек бар. Техникумнуң салбыры ажиттыгын Сарыг-Булуңу ададым. Бодунуң ус-шеверлери-биле алдаржаан Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурнуң школазында **Улусчу чогаадыл-га, ус-шевер болгаш дыштанылга төвү** ажиттыгын.

Тускай сорулга-биле кадрлар бе-леткелин **Республиканың медицина колледжизин** багай звес чорудуп турар. Боттарының төрөөн суурларына кээп ажилдаарын хүлээнип алган 20 студен-тини бо чылын өөредип эгелээн. Тускай сорулга-биле өөренир студентилерни фельдшерлер чоокку чылдарда херек апар суурлардан шилээн.

Биче суурларны деткириниң чы-лында кончук чугула шийтирлери хүлээп алган бис.

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович! Хүн-дүлүг депутаттар! “Чер дугайында” хоойлуже эдилгелерни кириериниң дугайында саналды депутаттарның кичээнгейинге Чазак кириген, ол баштай-гы номчулганы эрткен. Биче суурларга чурттаксаан кижилерге чер участоттарын садыглажышкын чокка **халас тускай-лап бээр эргени** тус чер бот-башкарылга органнарына ол эдилгелер бээр. Чер участоттарына чүгле чуртталга бажыңы тудуп алырын звес, а бизнес чорударын база чөпшээрээр. Тывада доктаамал чурттап турар, күүрүндөн деткимче ал-байн чораан, шилип алганы суурда шим-чевес өнчүзү чок кижилерге ол эдилгелер хамааржыр. Черни алыр дизе, шилип алганы участоттун кадастр планын чер бээр дугайында билдиришикинге кош-каш, тус черниң чагыргазына кирип каар. Хүндүлүг коллегалар! Ол хоойлу төлөвилелин дарый деткирин болгаш хүлээп алырын дилеп тур мен. Аңаа атты чаа чылга чедир салыр деп турар мен.

Россияның пенсия системазына өскерилгелер соонда көдээниң чуртта-чыларына күүне деткимчези күштелген. Көдээде чурттап турар, көдээ черге ажыл стажы 30 чылдан эвээш звес, амгы үеде ажилдабайн турар пенсионерлер камга-ладылга пенсиязының доктааткан хемчээ-линге немей **25 хуу немелде акшаны** 2019 чылдың январь 1-ден ап эгелээр. Пенсия системазына чамдык өскерилгелерни хамаатыларның эрге-ажыктарына дүүштүр чымчадыр хемчеглерни чурттуң Президентизи ап чоруткан. Чогу-на-Вла-димир Владимирович көдээниң чурттачы-ларын деткип, камгаладылга пенсиязының доктааткан хемчээлинге **25 хуу** немээр дугайында саналды кириген. Ыраккы

Соңгу чүкке деңнээн девискээрлерге Тываны хамаарыштырганы-биле эң ылаңгыя көдээде чурттап турар кижилер чийгелделерлиг болганын демдеглээр чугула. Ивижилерниң, балыкчыларның, аңчыларның пенсияже үнер назы-хары өскерилге чок арткан. Ыраккы Соңгу чүкке азы аңаа деңнээн девискээрлерге ажилдаарының ажыл стажы бар, ийден хей ажы-төлдү божаан, республикада чурттап турар херээннерге пенсия сис-темазында өскерилгелер хамаарылга чок.

“**Чурттап турар суурум**” төлөвилелди өй-шаанда боттандырып эгелээниисти демдегеп каары чугула. Бөгүн, кажан чурттуң Президентизи национал сорулга-лары чарлаан соонда, көдээни деткир талазы-биле бистиң төлөвилеливистиң ужу-дузасы хей катап өскөн. Федерал-дыг деткимче көдээ девискээрлер тала-зынче чайгылганын көрүп тур бис. Бистиң стратегтиг сорулгавыс – чүгле хоорай девискээрлеринге звес, а көдээде суур бүрүзүгө төлөпиг чурттаарының үндэзин байдалдарын тургузары. Ынчангаш “Чурт-тап турар суурум” төлөвилел сайзыралдың чаа делгемнерин ап, көңүс өске деңнелче үнгөн. Национал төлөвилелдерге ол эң ханы сиңген болур ужурулг.

Партийжи организацияларның удуртукчулары-биле чоокта чаа ужу-ражышкынга көдээ девискээрлерниң сайзыралына ниити туруш илереттинген. РФКП-ниң, “Чөптүг Россияны”, РЛДП-ниң болгаш “Чаңгыс демниг Россияны” төлээлери “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлөвилелди шупту деткээр. Көдээден кижилерниң чоруп турарын демдегеп, ажил-агыйның коллективтиг хевирлерин деткириниң дугайында чугаалап турду-лар. Ол айтырлар шупту “Чурттап турар суурум” төлөвилел-биле чыгаар-ла ха-рылзалыг деп бодаар-дыр мен. Политик-тиг болгаш хей-ниити организацияларның удуртукчуларының ол санал-оналдарын программаның ажыл-херектери-биле дүүштүрерин республиканың Төлөвилел офисиниң удуртукчузу **Органа Доржуева Натсакка** дагыр-дыр мен.

Ол ышкыш күүрүнениң чамдык унитар-лыг бүдүрүлгелериниң куду деңнелдиг **ажылына хамаарыштыр** “Чөптүг Рос-сияны” салбырының дүвүрелин үлежип тур мен. КУБ-тарның ажыл-чорудулгазын сайгарып, оларны эде организацияларга хамаарыштыр саналдарны Саң-хөө база Экономика яамыларына дагып тур мен.

Хүндүлүг депутаттар! Чаңгыс чер-чурттууларым! 2019 чылда кол сорул-галар тодаргай болгаш билдингир-дир. Олар Президентиниң чаа май Чарлыкта-ры база федералдыг Чазактың регион-нар-биле кады кылып чоруткан улуг белеткел ажилдары-биле бердинген-дир.

Национал төлөвилелдерге киржилге-ни камгалаарын республика уламчылап турар. Бөгүнге чедир социал угланыш-кыннарга элээн чедииникини камгалап алган бис. “**Демография**” национал төлөвилелге республика ниитизи-биле **2,1 миллиард рубль** түңнүг шупту фе-дералдыг беш төлөвилелче кирген, оң иштинде 2019 чылда – **711 сая рубль-дин**. Бо төлөвилелдин сорулгазы хар-назынны узадыры болгаш чаштарның төрүттүнерин көвүдедири. Бичии уруглар садтарының улуг четкизин тургузуп, 3 хар чедир уругларның садтарже оочурун 2021 чылга чедир чок кылырын, улуг назынныг кижилерниң бажың-интернаттарының 6-дан эвээш чаа корпустарын ажылгалга кириерин планнап турар.

“Кадык камгалалы” национал төлөви-лелдин чеди регион төлөвилелдери 2024 чылга чедир хар-назынны **71 харга** узадырынче угланган. Ол сорулгаларга 2024 чылга чедир **14 миллиард рубльди** чарыгдаары көрдүнгөн, оң иштинде **362 сая рубльди** – 2019 чылда. Кол сорулга-лары – чаш уругларның өлүп-хораарын, чүрек-дамыр болгаш онкология аарыг-ларында өлүрүн эвээжедири. Ынчан-гаш Республиканың улуг эмнелгезиниң хан-дамыр төвүнге, Барыин-Хемчик кожуунуң эмнелгезиниң хан-дамыр сал-бырынга, Республиканың онкология дис-пансеринге, 7 бичии уруглар поликлиника-ларына амгы үеңиз бедик технологияның медицина дериг-херекселин тургузарына акша-хөреңгини үндүрер. Оон аңгыда 57 ФАП-ты, 5 эмнелге амбулаториязын,

ниити практиканың эмчилериниң **10 офисин, 1 участок эмнелгезин** алды чыл дургузунда чаартыр. Шимчеп чо-руур эмнелге комплекстерин садып алыр бис. “Кадыкшылдың маршруду” деп бистиң төлөвилеливис бодунуң ажык-тыын бадыткааны билдингир-ле болгай. Перинаталдыг төп биле Республика эмнелгезиниң баазанынга ийи өөредилге төптери тургустунар.

Хүндүлүг коллегалар! Ниити ажил-херектер-биле кызыгаарлаттынып каары шын звес апар. Бистиң сорулгаларымыс дыка нарын: кижиниң назынын 2024 чыл-га чедир – **71 харга, 2030 чылда – 78 харга** чедирери. Бистиң чаңгыс чер-чурттууларымыстың назынын канчаар улгаттырар? Хамыктың мурнунда аарып өлүрүн эвээжедири ышкыш. Алызында ол дээрге “Кадыкшылга” төлөвилел-биле улуг ажил-дыр. Чүгле чаа медицина объ-ектилерин тударындан, амгы үеңиз чаа дериг-херекселин садып алырындан звес, медицина ачы-дузаның чедингирин-ден, кижини бүрүзү кайда-даа чурттап ту-рар болза, шынарлыг медицина дузанын алырындан дыка хей чүве хамааржыр. **Республиканың чурттачыларына таарымчалыг медицина ачы-дузанын** тургузары чугула.

Спорт назынны узадыр дээр аңаа чүве звес-тир. Башкаарының тодаргай аргаларын ажилдап кылыр херек. Чи-жээлээрге, кайы-бир чурттачылыг чер спортчу ачы-дузаның кандыг хевирлерин алыр ужурулгун? Бодунуң девискээринге чеже бичии уруглар шөлдери, кандыг спортчу секциялар херегин, спорттуң кайы хевирлеринге каш кижини хаара тут-тунар дээрзин сумунуң баштыгы билер ужурулг. Республиканың улуг спортчу төптери улуг назынныг кижилерге, өг-бүлелерге спортчу ачы-дузаның хевир-лерин ажилдап кылган турар ужурулг. Күш-культура болгаш спорт, хар-назын улгаттырар талазы-биле төлөвилелдерни республиканың Спорт яамызы ажилдап кылыр ужурулг.

Активчи узун назынныг боорунга таарымчалыг байдалды тургузар тала-зы-биле ажилдың фронтузу улуг. Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы Пенсия фондузунуң Тыва Республикада эргелели-биле кады төрөөн черивистиң бойдустан берген байлактарын ажыг-лап, кончук дидим төлөвилелдерни ажилдап кылыр, аржааннарны ажыглап солун маршруттары улуг назы-харлыг кижилерге тургузар, оларны чогаадыкчы чорукка, компьютер технологияларына хаара тудар болза эки. Ада-иелеривиске, кырган-аваларымыска болгаш кырган-ачаларымыска эң эки чүүлдерни бээр бо ажилга **хей аныяктарны хаара тудар** ужурулг бис.

Кырганнарны ажаап-тежээр бажың-нарны көвүдедири кончук чугула. Шенел-делерни дидим кылыр. Чижээлээрге, чам-дык чурттарда хоочуннарның бажыңнарын бичии уруглар бажыңнары-биле кат-тыштырган. Улуг салгал уруглар-биле харылзажыр, а уруглар улуг кижилерге сагыш салыр аргалыг апарган. Ажылдың өске-даа хевирлери бар. Төлөвилерлиг үндэзинге хоочуннар бажыңнарын тургу-зар социал харысалгалыг бизнес-биле кады ажилдаарының үези келген. Бо ажилды чогаадыкчы эзу-биле эгелээрин **Күш-ажыл болгаш социал политика яа-мызынга** дагып болур ийик мен.

Аъш-чемниң шынарын экижи-деринге Кадык камгалал болгаш Экономика яамыларының комплекстиг куженишкени херек. Диета кафеелерин болгаш столоваяларын ажадырын каш чыл улаштыр чадажып кагдывыс. Бичии уругларга эки шынарлыг аъш-чем пункту-лары бисте эвээш. Оода чаңгыс сүт кухня-зын республикага ажыдып чадаштывыс. Школачыларга болгаш студентилерге эки шынарлыг аъш-чем программаларының дугайында чүү-даа дыңналбас. Бо угла-нышкынга хамаарылгалыг ведомство-лар болгаш муниципалдыг тургузулгар ону боттандырап талазы-биле тодаргай төлөвилелдерлиг болур ужурулг. Маңаа мээң туружум республиканың **Херээн-нер эвилелиниң** туружу-биле кады-дыр. Чогуур төлөвилелди ажилдап кылырын болгаш боттандырып эгелээрин **Органа Доржуева Натсакка** дагыр-дыр мен.

Аңаа Тыва Республика талазы-биле Рос-херегелпхайгаарал, Роскадыкшылхай-гаарал каттыжарын сүмелээр-дир мен. Федералдыг национал төлөвилелдерге шупту киржир ужурулг.

Ам демография дугайында. Чаш ажы-төлдүн Тывада төрүттүнери хей деп бо-ла чугаалап, аңаа чоргаарланыр-дыр бис. Чоргаарланырымыс чөптүг. Ынчалза-даа оң ындында чүү барыл? Байдалды канчаар-даа бөдүүнчүдүп болбас. Өскүс уруглар азырап алган өг-бүлелерде болгаш азырал-хайгааралда **3 918 уруг** турар. Бистиң республикамыс-ка ол хей-дүр. Сөөлгү 2-3 чылдарда назы четпээрнерниң кем-херек үүлгедери **20 хууга** көвүдээр. Херээн кижилерниң кем-херек үүлгедери база өскөн. Бо багай чүүлдерниң чылдагааннарын билеп алырда, өг-бүлелерниң социал байдалының демографияны өттүр сайгарылгазы чугула. **Республиканың социал-демографтиг паспортун** чоок-ку үеде тургузар херек. Аңаа даянып, өг-бүлелерде таарымчалыг звес социал байдалды чүгээртедириниң хемчеглерин ажилдап кылыр ужурулг бис.

Өг-бүлөдө таарымча чок чоруктуң дөзүндө ажыл чок чорук болгаш ядыы байдал ышкыш чүгле социал-экономиктиг чылдагааннар звес, өске-даа чүүлдер чыдарын билер мен. Эр-херээн харыл-заларга школачыларның куду деңнелдиг кижизидилгези, спортка, чогаадыкчы чорукка олар боттарын көргүзөр бай-дал чогу, бодунга ажыктыг чүүлду тып алырының бергези, психологтуг дузанын кошкаа өг-бүлениң үндэзинин сандара-дып турар. Мындыг кылын, катташкы каъттар демографтиг ажилдың таваанда чыдар.

Харысалгалыг ие биле ада – мындыг чидиг темага тодаргай шийтирлери ажилдап кылыры-биле бүгү республика чергелиг сайгарылганы Тываның **хе-рээженнер эвилели-биле кады орга-низастан эрттирерин** өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелге даастым. Бүгү чоннуң сайгарылгазының түңнели “Хары-салгалыг ада-ие дугайында” Тыва Республиканың хоойлузуң хүлээп алыры болур ужурулг. Биске ажит-чажыт чок чугаа херек, оң түңнелдери-биле социал дугуржулгаларга талаларның харысалгазының дугайында шийтир-ни хүлээп алыр бис. Эң чидиг шийтир-лерни хүлээп алырының айтырыгларын чугаалажыр бис. Чижээлээрге, “Социал картофель”, “Социал хөмүр-даш”, “Инек – чемгерикчи малым” төлөвилелдерге уруглары азырал чок аркан болгаш кем-херек үүлгеткен өг-бүлелерниң кир-жилгезин кызыгаарлаар бис. Харын-даа мырыңай ие капиталын алыр эргезин казырынга чедир. Оон өске арга чок-тур. **Уругларның социал өскүс калырын** көвүдедири эрге бисте чок. Боттарының ажы-төлүнүң кижизидилгези дээш ада-ие харысалганы чүктээр ужурулг.

“**Өөредилге**” деп национал төлөви-лелге киржилгевис федералдыг бюд-жеттен **1,2 миллиард рубльди** алыр арганы биске берген. Федералдыг акша деткимчезиниң түңүн чылдың-на өйлээр боор. 2019 чылда бистиң республикамыс-ка **783 сая рубльди** ниити өөредилгениң албан черлериниң материал-техниктиг баазанын чаартырынга, чурагайлыг өөредилгени сайзырадырынга болгаш Ак-Эрик сумуга чаа школаны тударынга үндүрүп бээр көрдүнгөн. Келир чылын Кызылдың Ангарск бульварында чаа школаны тудуун доозар, солагай талакы дачаларга школаның таваан салыр, Кы-зыл-Мажалыкта чаа школаны ажылгалга кириер бис. “Өөредилге” деп национал төлөвилел найысылалга школаларны немей тударының, а көдээге эки шынар-лыг өөредилгелиг амгы үеңиз төптерин тургузарының чаңгыс-ла аргазы. Нацио-нал төлөвилел эзугаар өөредилгениң бедик технологиялыг инфраструктуразын тургузары – республиканың **Өөредилге болгаш эртем яамызының** эң баштайгы сорулгазы.

Өөредилге адырынга “Өг-бүлө бү-рүзүңге – дээди эртемниг уруг” деп төлөвилелди эгелээр бис. Төлөвилелдин баштайгы хараачыгайлары ужуп кел-ген – **544 уруг** дээди өөредилге чер-

лерин дооскан. Бөгүн 10 муң ажыг өг-бүлелер болгаш оларның уруглары, школа назыны четпээн болгаш эге класс-тар өөреникчилери бо төлевилелде хаара туттунган. "Эр башкылар", "Чедиш-кинниг өөреникчи" деп төлевилелдер база боттанып турар. Бо төлевилелдер "Өөредилге" деп национал төлевилелдин федералдыг 10 программага дүгжүп турары өөрүнчүг. Национал төлевилел өөредилгени көдээге сайзырадырынче угланганы база өөрүнчүг, Россияның шупту хамаатылары эки шынарлыг билиг-лерни алырынга ол дузалыг.

Ынчалза-даа бөгүн биске оон-даа хөй чүүлдер керек. Республиканың хөг-жүлдезинге кончуг дүрген бурунгаар-лаашкын чугула деп чугаалаан мен. Хамактың мурнунда эртем-билигге, Келир үеде салгалдар, дүрген өскерлип турар байдалдарга оларның туруштуг болурунун, чидиг интеллектуалдыг кон-курентия дугайында чугаа чоруп турда, соондан ызырты чедерлерниң аразына моон ыңай чоруур хөңнүвүс чок. Чогум-на педагогтар ниитилели үениң чаа негел-делеринге хамакты мурнай харыылаар уjurлуг. А ол доктаамал профессионал өзүлдени, педагогиканың чаа аргаларын ажыглаарын, талантыларны өстүрерин, төлөптүг кижини кижизидерин негеп ту-рар. Ынчангаш башкыларның ажылынга хүндүткелди ниитилелге көдүрер уjurлуг бис. А башкылар боттары башкы кижиниң харысалгалыг болгаш нарын үлө-хөргөзгө төлөптүг болур уjurлуг.

Регионун "Өөредилге" деп телеви-лелинге салым-чаянныг уругларны илередири, оларның салым-чаянныг сайзырадыры чугула деп бодаар мен. Президентиниң Кызылда кадет учи-лищезиниң үлөгер-чижээ-биле өөре-дилгениң эң бедик майыктарын быжыг-лаар уjurлуг бис.

Коллегаларым! Республиканың хөй-ниитизи, эртемниң эксперт ниити-лели экологияның, бойдус курлавыр-ларын ажыглаарының, агаар-бойду-ту камгалаарының айтырыгларын доктаа-мал көдүрүп келген. "Экология" деп национал төлевилелге киржилгевис чыг-дына берген айтырыгларны шийтирлеп эгелээр арганы биске берген. Кадыг боктарның Кызылда полигонунуң рекуль-тивациязын 2021 чылда эгелээриниң идегели тыптып келди. А келир чылда ар-га-арыгы катап тургузарының хемчээлин улгаттырар, арга-арыг камгалакчыларын-га чаа техниканы садып бээр, Хову-Аксын-да суг сордуруп алыр черни чаартырының аргазы бар апаар. Ол сорулгаларны 3 чыл дургузунда күүседиринге 1,2 миллиард рубльди федералдыг бюджеттен үндүрүп бээр. Чеди-Хөл кожуунун чурттакчы чонунуң, республиканың экологтарының доктаамал негелделериниң бирээзи – Хову-Аксынга ажилдап турган "Тыва-кобальт" комбинаттың продукциязының артынчыларының мөөң шыгжамырын узуткаары. Ол айтырыгны шийтирлээр-ринге керек акша дээш 2020 чылда туржуп болурунун аргазы тыпты берген.

Агаар-бойду-ту курлавырын кам-налгалыг ажыглаары болгаш камгалаары улуг ажилдарның бирээзи. Чүге дээр-ге республиканың агаар-бойдузунуң онза-гайы – оң конкурент болур чүүлдериниң күштүг талазы. 2025 чылга чедир 20 аң-ныр ажил-агыйын тургузарын планнаан. Оң сорулгазы – аңныр девискээрле-ринге корум-чурумну быжыглаары. Ол ажил-агыйлар боттарының девискээр-леринге чурумну аңнаашкынны болгаш балыктаашкынны доктаамал организас-тааш, ында биологтуг курлавырларны камгалаар апаар. Ол ажилдың тодаргай негелделерин республиканың **Бойдус курлавырларының яамызы** ажилдап кылгаш, оң күүселдезин доктаамал контролдаар хүлээлгелиг.

Аңныр ажил-агыйларының сай-зыралы тайга черлерде суурларның хөгжүлдээ-биле дүүшкен болур уjurлуг. Аңныр болгаш балыктаашкын ажил-агыйын шын организастаанын-дан тайга черлерде суурларның чону экономиктиг орулгалыг болур уjurлуг. Ындыг девискээрлерниң комплекстиг хөгжүлдээ-тин тускай көргүзүлгө-лүг про-граммасы керек. Тускай көргүзүлгө-лүг девискээрниң бойдус курлавырлары, ону

ажыглап турарының хемчээли, бойдус курлавырларын шигээди алырынга хаара туттунган кижилерниң саны дээш өске-даа шупту чүүлдер билдингир болур уjurлуг. Экономиктиг ажык-дүжүк биле дириг амытаннар болгаш үнүш-дүжүттүг бойдустан деңзигүүрлүг байдалы база кончуг чугула. Чазак Даргазының ора-лакчызы **Шолбан Ховалыгович Хопуяга** ол ажилды баштап, чогуур төлевилелди ажилдап кылырын даастым.

"Чуртталга оран-бажыңы бол-гаш хоорай девискээри" деп нацио-нал төлевилелдиң федералдыг төлевилелдеринге республиканың кир-жилгези кончуг чугула деп санаар мен. Ону боттандыраы ёзугаар 2024 чылга чедир чылдың-на 115 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыгдалга кириер сорул-ганы боттарыныска салып алган бис. Ону чедип алыр дээш амгы үеде боттандырып турар күрүне программаларының шупту-зунга кирип турар бис. "Чурттаарыңа ажыгдалгынмас чуртталга фондузун док-таамал кызыраарын хандыраы" деп фе-дералдыг төлевилелге киржилгевис 2013-2018 чылдарда 83,6 муң дөрбелчин метр шөлдүг эрги бажыңнардан кижилерни чаа бажыңнарже көжүрер арганы берген. 2024 чылга чедир 38 муң дөрбелчин метр шөлдүг эрги бажыңнардан кижилерни чаа бажыңнарже көжүрер арганы бээр. Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, аңаа 1,6 миллиард рубль керек. Ол хире хереглеливисти бадыткаар сорулга-биле республиканың девискээринде эргиж-рээр болгаш бустур четкен бажыңнарның шуптузун чизелээр, ол ажилды дораан эгелээр керек.

Хоорай девискээрин чаагайжыдары-на 97 сая рубльди биске үндүрүп бээр. Бо төлевилел кончуг ажыктыг дээрзин практика көргүскен. Ону организастааны чурттакчыларга таарышкан. Кандыг де-вискээрни, канчаар чаагайжыдарын олар шийтирлеп турганнар. А кол-ла чүве – түңнели көскү: Кызылда Аныяктар сесер-лии, Ангарск бульвары: Чадаана, Хову-Ак-сы, Ак-Довурак хоорайларда дыштаныл-га зоналары. Хөй-ниитиниң дилээ-биле бо төлевилелди уламчылаар. "Чаңгыс демниг Россия" партияга, бо төлевилелге идекпейлиг киришкен Хөй-ниити палата-зынга, өске-даа организацияларга өөрүп четтиргенимни илереттим.

Ниитилелдин кончуг чугула база бир негелдези – орук ажил-агыйының бол-гаш транспорт комплекзиниң шынары. Бо сорулгаларны **"Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары"** деп национал төлевилел-биле шийтир-лээр. 2019-2021 чылдарда бистиң рес-публикада регион чергелиг автомобиль оруктарын болгаш хоорай девискээрин сайзырадырынга 761 миллион рубльди федералдыг акша-хөргөнгиден үндүрүп бээр.

Хүндүлүг коллегалар! Хөй-ниитиниң транспортунуң ажылын организастааны кижилерниң амыдыралының шынарын көргүскен көскү демдектерниң бирээзи болур, ол чурттакчы чонун эрге-чагырга органнарының чедимчелиг ажылынга үнелел бээриниң кол үндезини. 2018 чылда бис пассажирлер аргыштырыл-газын чаа аайы-биле модернизас-таар ажилды эгелээр бис. Бо адырда дүжүлүрлүг байдалды чавырылдыраы-биле хоорай эрге-чагыргазының ший-тирин ёзугаар **"Кызыл хоорай транс"** муниципалдыг бүдүрүлгени тургускан. Бир эвес чыл эгезинде найысылалга он хире муниципалдыг автобустар шугумче ажилдап үнүп турган болза, бөгүнде 30 ажыг автобустар ажилдап турар. Эгези бар. Школа автобустарын хөй талалыг ажыглаар хемчеглерни база алган. Шупту 14 школа автобустарында аңгыда, хуу улустарның пассажирлер аргыштырып ту-рар транспортунга тускай маршруттарны немээр. Олар хүнүнүң-не 700 ажыг бичии уругларны халас дажыглап турар.

"Яндекс. Транспорт" мобильдиг капсырылга таварыштыр онлайн фор-мадынга Кызыл хоорайда пассажир-лер автобусунун шимчээшкынн көрүп хайгаарап болур. Бөгүнде ГЛОНАСС системасында хөй-ниити транспортунуң болгаш хуу микроавтобустарның чүг-ле чартыг коштунган. Хоорай иштинде маршруттарның шимчээшкын графигин

тодаргай сагырын Кызыл хоорайның мэриязы чедип алыр уjurлуг.

Пассажирлер автопарыгының шупту-зунга ГЛОНАСС системаның хыналдазын ажыглавышаан, быжыг график чурумунче дөгөрезин шилчидер сорулганы салып тур мен. Ындыг сорулгалар-биле пасса-жирлер аргыштырылганы дугайында керээге бо негелделерни албан киригеш, оларның-биле катап керээ чарарын негеп тур мен. Пассажирлер аргыштырып турар хуу кижилер-биле кады ажилдажылганың билдингир болгаш эп-чөптүг системасын хоорайның удуртлугу сүмелээр уjurлуг. Кызылчыларга херектиг пассажир-лер аргыштырылганы чарыгдалдыг-даа болза, барымдаазын үндезилеп тургаш, субсидияны берип болур. Ынчалза-даа пассажирлер автобусунун ажылдаар графиктерин ыяап-ла сагырын хуу сай-гарлыкчылардан негээр апаар.

"Чурагайлыг экономика" деп на-ционал төлевилелдин база **"Угаанныг хоорай"** деп федералдыг төлевилелдин шугуму-биле Кызыл хоорайның мэриязы республика Чазаның төлевилелдер уш-тап-баштаар офизи-биле кады хөй-ниити транспортун чурагайлыг технологияның дузазы-биле башкаар программаны ба-дылаар уjurлуг. Программаны ажыгдал-че кириер хуусааларны тодарагай айтыр керек. Найысылалдың чурттакчылары угаанныг остановкалар биле транспорт хандырылганың мобильдиг капсырыл-галарын азы чаңгыс аай аргыжылга би-ледин садып алыры ажыктыг бе дээрзин билип алыр уjurлуг. Дараазында чылын баштайгы түңнелдерни көрүп эгелээр бис.

Тудуг яамызы, Оттулар чүүл болгаш энергетика яамызы коммуналдыг ачы-дуза чедирер бараан бүдүрүкчүлери-биле кады шак ыңдыг дөмейлешкек ажил-дарны чорудары чугула. "Чурагайлыг экономика" деп национал төлевилел ыңдыг арганы берип турар.

Республиканың чурттакчылары коммунал ачы-дузанын ажыглааны дээш төлевир бээринге эптиг эң бөдүүн чүүлдерден эгелээр керек. Бистиң амы-дыралыныска керек хандырылгаларны берип турар Кызылдың ЧЭТ, "Тыва-энергосбыт", "Водоканал" база башка-рыкчы компаниялар, бажың элдериниң эштежилгелери (ТСЖ) дээрн ышкаш бүдүрүлгелерниң ажылының бөгүнгү байдалына бистиң таарышпайн турары-высты билер уjurлуг.

Чуртталга коммунал ачы-дузазы дээш төлевирлер кылыр **чаңгыс аай көзенектиң** чогуундан эгелээр, бо адырда ачы-дуза чедирилгезин хамаатыларның эрге-ажыынче угланган деп чугаалаары берге: көзенектери бичии, узун оочурлар-лыг, чүгөле туда санажыр акшалар хүлээр алыр, счетчиктерниң көргүзүлгө-лүгүн дамчыдар электроннуг сервистер, амы-хууда электроннуг кабинеттер чок. Кол чүве: **чуртталга коммунал ажил-агый албанының сервистериниң ажилдаар чуруму клиентилерниң хөй кезиниң ажилдаар шактары-биле дүжүр уjurлуг.** Бо адырга чурагайлыг те-хнология чугула керек. **"Чуртталга коммунал ажил-агый өскерлип турар"** деп кыйгырыг, шынап-ла, бот-танып, республиканың чурттакчылары ыңдыг өскерилгелерни билип каар. Чуртталга коммунал ажил-агыйының реформазының талазы-биле ажилды системалыг кызып чорудары чугула.

Чурагай технологиялары озал-он-дактыг чүүлдерни чавырылдыраынче албадаар, ажил-чорудулганың көскү, билдингир болурун хандыраар, ол ышкаш үргүлчү контроль керек черлерге доктаа-мал хайгааралды бедидер. Чүнү-даа мурнай дизельдиг электростанциялар, кожууннарның котельнаялары ышкаш объектилерни дээрим ол. Амыдырал хандырылганың ыңдыг чугула объек-тилеринге айыыл чок байдалды ханды-рар талазы-биле хондур мониторингини чорудары чугула, деңзилээр контролду, механизмнерниң ажилдаар байдалын көргүзөр датчиктерни, шупту девискээрге видео-хайгааралды тургузары дээш оон-даа өске. Адырларның **яамылары чура-гайлыг фортматка ырак черден конт-рольду** дамчыдып чорудар уjurлуг. Тус чер чагыргаларының ол девискээрлерге баш бурунгаар харысалгалыг болуру

албан, оларны мониторинг системасынче болгаш контрольче чаңгыс аай каттыш-тырар. Ол сорулганы боттандыраарда, күүседир хуусааларны болгаш албан дужаалдыг кижилерниң харысалгазын айтып киригеш, программаларны ажил-дап кылыры чугула. Ол ажилды удуртуп баштаарын Чазак Даргазының ора-лакчызы **Аяс Май-оолович Чудаан-оолга** дагып тур мен.

"Чурагайлыг экономика" деп на-ционал төлевилелди боттандыраы делегейниң информастыг делгемнерин-ге Тываны бараалгадыр арганы берип турар. Эрткен чылын бис **"Тываның аалчызы"** деп медээ-таныштырылгалыг порталды тургузуп, республиканың ту-рисчи күчү-шыдалын сайзырадырын-га чугула ажил кылдыр ону тодараткан бис. Курлавырны тургузуп алган, ынчал-за-даа ону долу күчүзү-биле ажилдадыр уjurлуг. **Культура болгаш Эконо-мика яамылары, сонугралдыг шупту яамылар** чаа электроннуг шөлчүгешти солун болгаш уjur-уткалыг херектиг чүүлдер, материалдар-биле четчелеп долдурар хемчегни алыр апаар. Чижээ, республиканың Орук-транспорт яамы-зындан өске, **"Москва – Кызыл – Москва"** дорт рейстин расписаниезин аңаа кым салыр боор. Кожуун бүрүзү **"Тываның аалчызы"** деп порталга бодунуң турисчи күчү-шыдалын аждаар уjurлуг.

Чурагайлыг форматче шилчидери бистиң социал үндезин адырларыныска: кадык камгалаалыга, өөредилгеге, күш-ажылга болгаш культурага эң хамааржыр. Оларда арга-дуржулга болгаш курлавыр бар. **"Чурагайлыг экономика"** деп на-ционал төлевилелдин арга-шинээр долу хемчээли-биле ажыглаары чугула. Ын-чалза-даа чүгөле хөргөжилерни шигээди-п алыр дээш ону боттандыраар эвес. Боттут түңнел турар: өлүп-хораар чоруктуң эвээжээни, назынның узааны, өөредилге шынарының экижээни, күш-ажылче хаара туттунганы, культурулуг дең сайзырал-дыг болур уjurлуг. Ылап-ла национал стратегтиг сорулгаларны чедип алганын хынаар көргүзүлгө ол бооп турар.

Федералдыг чазакта улуг бизнес-ти хаара тудуп кириштирери-биле төлевилелдер портфелин белеткеп каан. Эң хынамчалыг ажилдап кылган 19 санал-оналдың аразында бистиң **"Енисей Сибири"** деп регионнар аразында кооперация төлевилеливис бар. Силерге билдингир үш регионнуң девискээринге металлургия бүдүрүлгезин, казымал бай-лактар тывыжын, транспорт болгаш энер-гетика инфраструктуразын сайзырадыр талазы-биле төлевилелди боттандыраар.

Хүндүлүг депутаттар! Чаңгыс-чер-чурттугларым!

Төлевилелдиг эргелеп-башкарыл-ганың амгы үе-чадазының онзагайын айтып тура, Владимир Владимирович Путин: **"Федералдыг-даа, регионалдыг-даа эвес, а чаа национал төлевилелдерни ажилдап кылыры эрге-чагырганың бүгү адырларын, хамааты ниитилелдин бол-гаш бизнестин төлөөлерин чаңгыс черге каттыштырар уjurлуг"** деп демдеглээр.

Хүндүлүг коллегалар! Салдырган сорулгалар эң делгем, янзы-бүрү айты-рыглар талазы-биле бүгү ниитилелди кириштирип, кады күженишкынниг ажилдаарыныска негеп турарын көрүп тур силер. Шупту национал стратегтиг со-рулгалар кол нуруузуна кижиге, оң өг-бүлезиниң аас-кежиинче, каң кадык өзүп мандырынче, шынарлыг өөредилгени чедип алырынче, бодунуң чогаадыкчы чоруун, билиг-мергежилин, ажил-ишчи күчү-шыдалын боттандыраынче, амы-дыралга идекпейлиг тура-соруун узады-рынче кол угланган.

Республикада чугула черни социал-дыг байдал ээлеп турар. Чурттакчы чон-нуң 30 ажыг хуузу дээрге бичии уруглар. Үш дугаар өг-бүлө бүрүзү хөй ажы-төлдүг. Ындыг өг-бүлөдө ада-иелерниң эконо-мика талазы-биле чүгүг аар дээрзин шыны-биле чугаалаар керек. Чугула хереглелдин барааннарының өртөк-үнези, инфляцияның деңнели, күш-ажыл рыногунуң байдалы, социалдыг төлевирлерниң деңнел хемчээли бичии чайгыла бээр бичии оларның керек кы-рында ап турар орулгаларына салдарлыг болуп турар.

Муниципалдыг органнарның удуртукчуларына чугаалаксап тур мен. «Инек-чемгерикчи малым», «Социал хемчиреги», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Өг-бүлө бүрүзүңгө – дээди эртемниг тургу» социал төлөвилелдерни үш чыл тургузунда боттандырып келдивис. Бүгү чүлүлдери ажилдап кылып каапкан, шуулдап ажилдап эгелей берген ышкаш сагындырар. Ынчалзажок төлөвилелдерге организациаларның кичээнгеи суларар турар. Ындыг болбас ужурулуг. Бис ниитилел мурнунга дыка улуг харысалгалыг улус-тур бис. Деткимчелиг кокшун-хереңгени, шынап-ла, херегеп чоруур туштуң алыры чугула.

Социалдыг төлөвилелдерниң 32 аңгы хемчиреги-биле 224 муң кижиге социал деткимчени ап турарын демдеглээ-чүгүла, ол дээрже республиканың чурттакчыларының санының 70 хире туузу болур. Күрүне оларның мурнунга алган социал хүлээлгелерин шуптузун үүседип турар.

Чурттакчыларга социал деткимче политиказы дээрже чүгүле күрүне органнарның алыш салыышкыны эвес дээрзин билип алыры чугула. Ол хөй-ниитиниң тала-ындан хыналданы сайзырадырын, коммерциялыг эвес организацияларның ажил-херээн, хамаатыларның болгаш организацияларның ачы-буянныг ажил-орудулгазын, ол ышкаш волонтержу болгаш эки турачы чорукту хевирлеп тургузуп, сиңирип алыр ужурулуг.

Бо чыл Россияга эки турачы чоруктуң демдээ-биле эрткен. Бүгү чуртка муң-муң ачы-буянныг херек-ерни, солун эгелекчи саналдарны үүседип боттандырган. Республикада олонтөрлөрүнүн саналдары ийи катап экен. «Россияның эки турачылары» деп бүгү-российжи порталда Тыва-дан 1684 волонтер бүртүктеттинген. Россияның эки турачылары-2018» деп бүгү-российжи мөөрейге 20 төлөвилел иришкеш, олар Аныяктар херектериниң алазы-биле федералдыг агентилелге экспертизаны эрткен.

Кызыл хоорайның волонтерларының тавы, «Тываның буянныг чүректери», «Ову-Аксы суурда Тываның политех-иктиг техникуму», «Тываның эки тура-ылары СПО», «Мээң найысылалым», «Иилелгениң волонтерлары» хөй-ниити организациялары, Тываның тудуг тех-никуму, Бай-Тайга кожуунда «Ары-өө» аныяктар төвү Волонтерлар чылынга раскааткан хемчеглерни болгаш акция-арны идепкейлиг эрттирип турар.

Коммерциялыг эвес организация-арны сайзырадыр талазы-биле улуг кылдарны кылыр апаар бис. Даңзы угаар алырга, Тыва Республиканың девискээринде чүс ажыг организация-

ларны бүртүккөн. 2018 чылда коммер-циялыг эвес организацияларга фе-дералдыг бюджеттен кириштирер акшаландырышкынын ниити түңү 4 сая рубль болган.

Бо угланышкыны эде тургузары чу-гула апарган деп санаар мен. Коммерция-лыг эвес организацияларның системазын тургузуп эгелээринге, Президентиниң грант фондузу, Россияның Географтыг ниитилели, Россия чоннарының Ассам-блеясы ышкаш ындыг шөлчүгештерниң талазындан акшаландырышкынын улам идепкейлиг кириштирери чугула. Күрүнеге хамаарышлас коммерция-лыг эвес организацияларга кем-херек үүлгедир болгаш социал өскүс бо-луп артар чоруктарны баш бурунгаар болдурбазы-биле профилактиканы, назылап кыраан хамаатыларга детким-чени, социал патронатты, чаагайжы-дылганы, экологияны, патриотизмни сайзырадырын болгаш өске-даа кол төлөвилелдерни боттарының ажил-херээниң кол угланышкыны кылып алырын сүмелээр-дир мен. Алызы ба-рып күрүнениң эрге-хүлээлгелеринге дүүшпейн турар чүүлдерни ол секторнуң адресинге дамчыдып берип болур.

Коммерциялыг эвес организациялар-ны болгаш эки турачы чорукту деткир талазы-биле регионнуң курлавыр төвүнү баазына, ону бис 2018 чылдың де-кабрьда Улусчу чогаадылга бажыңыга ажиткан бис, сайзырадып эгелеп болур. Ындыг организацияның чедимчелиг та-лазын көргүзөр кол чүүл дээрже херек кырында ажилдап турар коммерциялыг эвес организацияларның саны, олче кириштирип мөөңнэн акша-хереңгени түңү болгаш ачы-буянныг херектерниң сан-түңү болур ужурулуг.

Республиканың Чазааның Даргазының оралакчысы Максим Викторович Тунев-ка коммерциялыг эвес организацияларны болгаш хамаатылар ниитилелиниң инсти-тудун 2021 чылга чедир республиканың девискээринге сайзырадыр талазы-биле концепцияны болгаш ажилдаар планын тургузуп кылгаш, бадыладып кириерин дагытып тур мен.

Хүндүлүг коллегалар! Бо чылдың ноябрьда чугула хемчегни – корум-чурум үрээшкinnerин болгаш чоннуң арага-лаашкынын баш бурунгаар болдурбас талазы-биле республика шуулганын эрттирген бис. Сөөлү үеде нити кем-херектер үүлгедиишкinnerиниң деңгели 20 хуу бадып турарын демдегеп-даа турар болзувусса, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруу кайы хире чидиг айтырыг болуп, улусту дүвүредип турары республика шуулганынга көстүп келген. Криминал-дыг чорук-биле демиселди күштелдирер болгаш ооң тыттып келир байдалдарын чугула дээрзин Тываның Баштыңы айты-ты. Эки техника чер ажылын үе-шаанда чорудуп, тарылганы чогуур хуусаазында доозарын магадылаар. Ооң ачызында тарааның дүжүдү каш катап көвүдээр.

Мооң мурнунда 3000-4000 гектар черге тарааны тарып турган болзувусса, бо чылын 11000 гектар черге тарыдывыс. Яамывыстың мурнады боттандыраар угланышкыны – тарылга шөлдерин улгаттырары.

ТР-ниң экономика сайыды Елена Каратаева:

– Тываның Садыг-үлетпүр палата-зының эрге-байдалының дугайында хоойлуну ажилдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы бистиң яамыга берди. Ону чедип алган соонда, олар бараан бүдүрген чурттуң сертификадын бээр эргелиг апаар. 2019 чылдан эгелеп республикага алгы-кеш эттээр, дүк бол-баазырадыр бүдүрүлгелерни ажыдып, барааннарны республикадан дашкаар садып-сайгарарда, ол сертификат чугула херек болур.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң стратегиязынче кичээнгеи угландыр-ды. Бо дээрже республиканың бурунгаар ажилдаар эң кол документизи-дир. Аңаа үндезилеп орук картазын ажилдап кыла бердивис. ТР-ниң Көдээ ажил-агыл яамы-

дазылындан узуткаар деп ниитилелдин тодаргай негелдезин алган бис.

Бирги ээлчегде, кол документилерни ажилдап кылгаш, бадыладып алыры-выс чугула. Ооң иштинде чоннуң эки тура дружиналарының эрге байдалын тодараткан «Муниципалдыг милиция дугайында» Тыва Республиканың хоойлузун ажилдап кылыр. Эрге-хоойлу хажыдар чоруктарны баш удур болдур-бас талазы-биле Тыва Республиканың концепциязын ажилдап кылыр, аңаа профилактиканың шупту субъектилерин болгаш оларның эрге-хүлээлгелерин көскү кылдыр тодарадыр ужурулуг.

Профилактиктиг ажилдың шупту кир-жикчилериниң – Адалар, иелер чөвү-лелдериниң, Тываның оолдарының, Элээр чорук ниитилелиниң (ону бис тургузар ужурулуг бис), чоннуң эки турачы дружиналарының, шериг-па-триотчу, спортчу организацияларның болгаш өске-даа хөй-ниити организа-цияларының – бети дээрже «Чон кем-херек үүлгедир чоруктарга удур» деп чижеглеп адаан төлөвилел формадынга күженишкinnerин каттыштырар апаар бис.

Шуулганың чугула шиитпирлериниң бирээзи «Өзүп олурар салгалдарның са-гыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгезин-ге чаагай чаңчылдарга үндезилеттинген өг-бүлениң үнелиг билиглериниң кон-цепциязын» ажилдап кылыр даалганы бергени болур.

Экономиктиг чүткүлдөр, инвести-циялар, чаа технологиялар дугайында хөйүнү чугаалап болур. Ынчалза-даа эң кол чүүл – бис аңаа белен болур ужурулуг бис. Тускай мергелдиг билиг талазы-биле белен болур. Амы-хуу-да сеткил-сагыжывыс-биле белен бо-лур. Каң кадык болур. Тодаргайлаарга, эртем-билигнiң, сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынарның, культураның үнелиг билиглериниң үндезин дөстүг болуп, кончук шалыпкын өскерлип турар чаа деле-гейге бодувустуң хүлээлгевисти база туржувусту билер ужурулуг бис.

Эзулуг патриот чоруу дээш, бистиң Тывавысты алган-йөрээп, алдаржыдар күзел-соруу дээш бодумнуң чаңгыс чер-чурттугларымга өөрүп четтирдим. Шүгүмчүлелдиг көрүш черле херек бол-байн канчаар. Ол бистиң амыдыралы-выста база бар болгай. Ынчалза-даа кол тургузукчу күш кезээде ынакшыл бооп чораан. Ада-чуртунга ынакшыл!

«Чаңгыс демниг Россия» партияның регион салбыры 2019 чылда «Чурттап чор мен. Ынак мен. Чоргаарланым мен» чончу төлөвилелди эгелээрин са-налдап турар. Ооң шугуму-биле Тываның суурларының болгаш хоорайларының чогаадыкчы презентациязын көргүзүп

эрттирерин, үлегерлиг эки кижилерниң, бойдус камгалалдыг черлерниң болгаш бурунгу тоолчургу чугааларның дугайын-да чугаалаар. Тергиин эки презентация-ларны ниити республиканың девискээр шуулганынга көргүзөр.

Саналды деткип тур мен. Ниитиниң эки ажил-херээ-дир.

Чазак Даргазының оралакчысы Анато-лий Партизанович Дамба-Хууракка бо чугула угланышкынын ажылын уштап-баштап, амгы үеге болгаш аныяктарның, бүгү ниитилелдин негелдезинге дүүштүр, ону боттандыраар механизмни болгаш ооң хевирлерин чедимчелиг ажилдап кылы-рын дагытып тур мен.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Чурттуң удуртукчуларының салган стра-тегтик сорулгаларын чедип алыр дизе, бистер өске регионнардан артык дүрген сайзыраар ужурулуг бис. Бис ону шыдаар бис! Хөй чылдар дургузунда бистиң үлет-пүрде, энергетикада, көдээ ажил-агыда, тудугда, сайгарлыкчы чорукта, медици-нада болгаш өөредилгеде, культурада база спорт талазында дыка хөйүнү кыл-ганывысты боттарыңар көрүп тур силер. Эрте берген чылдың чедишкinnerи ону бадыткап турар.

Базымдан базымче, чаңгыс аай чүткүл-биле бистер кады Тывавысты тургузуп тур бис. Келир үеже чүткүлдүг Тываны! Шупту чедишкinnerиниң артында ажил-ишчи чонувус турар. Ооң күчү-күжү, энергиязы, мерген угааны, патриотчу чоруу болгаш бодунуң Ада-чуртунга ынакшылы-дыр. Ылап-ла бурунгаар шимчээшкinnerи хандыраар чаңгыс аай чүткүлдүң кол үндезинин быжыглап чоруур кижиге дээрже ажил-ишчи кижиге-дир! Бистиң экономиктиг болгаш социалдыг, культурулуг болгаш чо-гаадыкчы, спорчу база өөредилге талазы-биле сайзыралывыстың кол тургузукчу күш-шыдалы-дыр!

Дараазында чылды «Күш-ажылдың кижизиниң чылы» деп чарлаарын бол-гаш «Эң тергиин үре-түңнелдиг ажил-ижи болгаш чедишкinnerи дээш» деп чыл бүрүзүнүң шаңналын бадылаарын са-налдап тур мен. Кижиге кым-даа болгай-ла, дагы, артист, садыгжы, башкы, кадарчы, тудугжу-даа дижи.

2019 чыл – ынак Төрзүн чуртувустуң сайзыралы дээш национал сорулгаларны болгаш стратегтик сорулгаларны чедип алыры-биле улуг болгаш үре-түңнелдиг ажилдың старты болур ужурулуг. А Тывага хамаарыштыр социал болгаш экономика-тиг сайзыралдың чаа деңгелинче үнүп, республиканың, Сибириниң болгаш өндүр улуг чуртувустуң чонунуң аас-кежи дээш байлак курлавырларны амыдыралга бот-тандыраар арга-дыр!

Силер бүгүдөгө чедишкinnerни күзедим!

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарына Айыткалынга хамаарыштыр санал-оналдар

ТР-ниң көдээ ажил-агыл болгаш ыш-чем сайыды Эртине Данзы-Белек: – Тываның экономиказының кол дыры – көдээ ажил-агыл. 2019 чылдан элесп республикага алгы-кеш эттээр, дүк олбаазырадыр бүдүрүлгелерни ажыдып, а техника-биле дерининиң дугайында яваның Баштыңы айытты. Көдээ ишчи-эрге чугула айтырыгларның бирээзи ол. Ичангаш Эрзин, Кызыл, Чөөн-Хемчик ко-гуннарда алгы-кеш эттээр, дүк болбаа-радыр биче бүдүрүлгелерни тургузары аннаттыг.

Республикага «Дүк» деп чоннуң төле-илелин боттандырып эгелээрин Чазак даргазы дыңнатты. Бистиң яамының спе-циалистери сентябрь-октябрь айларда ол бүдүрүкчүлөргө арга-дуржулганын иренип алгаш келген.

Мал бажының санын көвүдөдир тала-зы-биле Тываның Баштыңының даалгазы аа кол кичээнгеи. Ону күүсе-дир-иле бода, шээр малга тарып боозадыл-ны чоруткан. Кожууннарда тарып бооза-ылга пунктуларында малдың уксаазын ижидери-биле ажил уламчылап турар. Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң күүселдези база шыңгыы йагаралда.

Тараачын-арат ажил-агылларын күчү-штүг машина-техника-биле хандыраары

зы биле Сайгарлыкчы чорукту деткир фонд таварыштыр «Дүк» деп төлөвилелди амыдыралда боттандырып, кады ажил-даар бис. Келир чылын бүдүрүлгелер, ажилчын олуттар немежир, малчыннар мал-маганының дүгүн, кезин дужаап, орулгалыг болур.

Кызыл хоорайга үлетпүр парыгының тудуу 2019 чылда эгелээр. Ооң ачызында сайгарлыкчыларга таарымчалыг байдал тургустунар. Кол угланышкыны – тудуг материалдарының бүдүрүлгези болгаш чиг-этти болбаазырадыры.

План эзугаар 2024 чылга чедир аңаа хары угда 525 ажилдакчыны хаара тудар. Парк тудуунуң төлөвилелин боттандыра-рынче федералдыг бюджеттен 227,174 сая рубльди, регионнуң бюджетинден 17,742 сая рубльди, бюджеттен дашкаар акша-ландырышкындан 1639,4 сая рубльди үндүрер. Үлетпүр парыгын хоорайның барыын чүгүнде девискээрге тудар.

Биче болгаш ортумак бизнести улам сайзырадып, сайгарлыкчыларның болгаш оларның бүдүрүлгелеринге ажилдакчыларның санын көвүдөдирин Чазак Даргазы база айтытты.

2018 чылдың Айыткалында Россияның Президентизиниң чарлыктарын болгаш на-ционал төлөвилелдер күүседир сорулганы салганын демдеглекседим.

Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Шаңгыровна Тас-оол: – Республиканың Чазаа социал-эко-номиктиг айтырыгларже онза кичээнгеи-ни угландырып, күрүнениң талазындан өскүс уругларже, социал байдалы чегей болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерже кичээнгеи салып турарын Тываның Баштыңы айыткалынга демдегледі.

Ажыл чок кижилерниң саны эвээжеп, ажилчын олуттар-биле хандыртынып турар кижилерниң саны база көвүдөп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эрткен чылгы айыткалга салдыгана со-рулгалар колдуу шупту күүсеттинген дээрзин эскердим.

Оон аңгыда келир 2019 чылды Ча-зак Даргазы Шолбан Кара-оол Күш-ажылчы кижиниң чылы кылдыр чарлааны бистиң яамыга дорт хамааржыр, бистиң ажылывыстың хемчээли көвүдөй бээр, улуг харысалга биске онаажып турар кол айтырыг деп билдим. Кандыг-даа мергелдиг кижилерин деткип, оларга ажилдап, чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр ужурулуг бис. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Инек – чемгерикчи малым» деп губернатор төлөвилелдеринге ышгаргаан болгаш төлөпиг ажилчын кижилерни онзаап, демдеглээри чугула деп бодаар мен.

Айыткал онзагай-дыр

Филология эртем-неринин доктору, Алдан-маадыр аттыг национал музейнин директору Каадыр-оол Алексеевич БИЧЕЛДЕЙ:

— Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бо чылгы Айыткалында онзагай чүүлдер болза, бир дугаарында эрткен 4 чылдың иштинде барык шупту ажилдарны түңнөпкенин кончуг шын болгаш ханы уткалыг деп бодап тур мен. Дөрт чылдың иштинде республика кайы хире өскерлип, чаарттынып келгенил, чаа чүүлдер, чүнү кылып шыдаан бис дээн ышкыш шак мындыг түңнелдер чонга-даа, биске-даа кончуг чугула херек. Эрткен чылдың түңнелдери биле алырга, эң-не кол чүүлдер — тудуг ажилын республиканың девискээринде шапкынчыдып, элээн хей социал болгаш амыдырал-чуртталга бажыңнарының тудугларын күүседип шыдааны бистиң тодаргай чедишкенин билдир. Оларның биле чергелештир суурларны хөгжүдери, көдээ ажил-агыны деткири, ам бо чаа тургустунуп турар россияның национал төлөвилелдеринге дүүштүр чаа "Дүк" деп улуг төлөвилелди чарлаанын таарзынып хүлээп алдым.

Бо-ла бүгү чүүлдерин иштинде база бир онзагайлааным — хей-ниити организацияларының күрүне болгаш чоннуң ажил-амыдыралына киржилгезин күштелдирери. Коммерциялыг эвес тускай организациялар бар, оларның иштинде "Тыва делегей" деп организация киржип турар. Республика Баштыңының Айыткалында кирген бо Президент грантыларының иштинден бистиң "Тыва делегей" деп ниитилеливис 2 сая 900 муң ажыг рубльди конкуртка киржип тургаш чедип алган. Бис ол акша-төгери биле Тыва Республиканың чаа 3 томнуг энциклопедиясын 11 институттарның киржилгези-биле кылып кирипкен бис. Ынчангаш ол дээр-ле "Тыва делегей" бодунуң кылган ажилы-биле биске даянып алгаш, институттарны, 100 ажыг эртем ажилдакчыларын мөөңештирип, каттыштырып тургаш, шак бо улуг ажилды 2021 чылга чедир, Тыва Республиканың 100 чылдаан оюнга дүүштүр кылып доозар деп сорулгалыг ажилдап турар бис.

Ынчангаш бо чылын эге базым болур бо грантының акша-төгериин шигээди алгаш, ооң отчедун тургускаш, улаштыр ажилдаар арганы чедип алыр бис. Шолбан Валерьевичинин Айыткалында кирген онзагай угланышкынарның бирээзинге хамааржып турар деп бодаар мен. Ынчангаш бистер бо эгелеп алган ажилы-высты улам күштелдирип, оон ыай черле хей-ниити организацияларының ажил-ижин деткиир дээн саналын чүүлдүгүнүп хүлээп ап, күүседирин сагыш-сеткил-биле дагынып тур бис.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН) чугаалашкан.

Чаа чыл бүдүүзүндө В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына Тываның Чазак Баштыңының уругларга Бал-маскарадын эр-тирери чаңчыл болган. Бо чылгы бал-маскарадче бүгү республикадан 650 школачыны чалаан. Кымнарны чалаан дээрге, хей ажы-төлдүг база социал байдалы берге өг-бүлелеринин ажы-төлү, инвалид уруглар, эң-не эки өөредилгелиг, хей-ниитичи, спортчу школачылар-дыр.

Театрның фойезинче кирер арга чок, кижжи бажы кизирт: школачылар, ада-иелер, башкылар, социал ажилдакчылар дээш шупту чылыг идик-хевин ужулган, маскарадтарын кеткен хайымны-даа кедергей. Театрның хеп уштур черинге тоннарны дужаагаш, оон кеттинер чер чогуңдан ында мында мөөңөп салган идик-хептиң көрүш чогуң, келген кижилерге таарымчалыг байдал чогу-даа аажок болду.

Бал-маскарадка келген бичии аалчыларга баштай театрның чаа тургускан шиизин бараалгаткан. Тыва театр эрткен чылын Чаа чыл бүдүүзүндө "Бременниң хөгжүмчүлери" деп хөгжүмнүг шиини көргүскен болза, бо чылын "Мөгениң айтчыгаш" деп тоолду уругларга бараалгатты. Кедергей солун, чараш, чаптанчыг шиини артистер көргүстүлөр. Шиини уруглар улуг сонуургал, магадал-биле көргөннер. Ылаңгыя кожуун-нардан келген чаштарга уттундурбас белек болган боор. Кызылдың №9 гимназиясының 3 "а" класының өөреникчизи Айдыс Монгуш бо улдуңда чүгле 4, 5 демдектерлиг дооскан, каратэ секциязы барып турар бичии спортчу. Ол шиини дыка сонуургап көрүп турарын, ылаңгыя бичии кадын кыстың чаражын, мөгениң айтчыгаштың чаптанчыг оюнун улуг магадал-биле чугаалады.

Шиини төнерге уругларны фойеде хей-ле аттракционнар, оюннар манап турган. Тыва үндезин культура төвүнүң ажилдакчылары айт бажыңче дээрбек октаарын, "Кым эң күштүгүл" деп тыва оюннарны уругларга ойнадып турду. Орус культура төвүнүң

Чазак Баштыңының бал-маскарады

ЧИДИГ ИНЕ БҮРҮЛЕРЛИГ, ЧИҢГИР НОГААН ШИВИЖИГЕШ...

Соок-Ирей аалдап келген.

Бал-маскарад.

ажылдакчыларының ойнаткан хөгжүмнүг "Самолеттар", "Бөмбүктөр" деп оюннарны уруглар күзөлдү-биле киришкеннер. Ол ышкыш уругларга Кызылдың немелде өөредилге төвүнүң ажилдакчылары, театрның, филармонияның артистери, хөгжүмчүлери янзы-бүрү аттракционнар, хөгжүмнүг оюннарны организаастаан.

Хадың суурдан келген 5 классчы Шораана Лундуп оюн-тоглаага киришкеш, өөрүшкүзүн илеретти: "Дыка чараш Чаа чылда келдим. Бо улдуңну эки демдектерлиг доостум. Хол бөмбүүнүң секциязынче база танцы бөлгүмүнче барып турар мен. Дыка солун-дур! Эң-не сонуурган чүүлүм — "Мөгениң айтчыгаш" болду!"

Янзы-бүрү маскарадтар кеткен ажы-төл аразында инвалид коляска иткен иелерни эскердим. 9 харлыг Эвелина Шомбулду авазы Ульяна Кара-Сал байырлалда эдертип келген: "Бир дугаар мындыг чараш Чаа чыл байырлап тур бис. Уруум дыка амырап тур. Бисти, инвалид уругларлыг 9 аваны, ажы-төлү-биле "Ласточка" инвалидтер фондузу бээр чоруткан. Ооң удуртукчузу Роза Сергилдэзровнага, театрның артистеринге база Тываның Чазак Баштыңына бо чараш байырлалче бисти чалааны дээш четтиргенивисти илередип тур бис" — деп, Ульяна Көшкелювна өөрүп четтиргенин илеретти.

Харжыгаштар, дээрбечилер, ыът, хаан дээш янзы-бүрү маскарадтар кеткен уруглар аразында кадет формалыг оолдарны

Аңчы Куулар тергийн эки өөредилгезинден аңгыда, футбол, самбода шыңгыы белеткенип турар.

Матрос хеп кеткен Начын Ооржак Хорум-Дагдан келген. 8-ки классчы Начын школазының эң-не эки өөреникчизи. Ол теннис, хүреш, бут бөмбүү секцияларын да өөренимшаан, школада эртип турар көрүлдөлөрүн идекпейлиг киржикчизи. Артистээр талант база бар. Ынчангаш маңаа келгеш, шиини эң-не сонуургаанын чугаалады.

Атракционнар, оюн-тоглаа-биле чергелештир каастаан чараш, улуг шивини долгандыр уруглар чурукка тырттырышкан хөглүү-даа аажок.

Бал-маскарадтың эң-не кол маадыры — Соок-Ирей аалдап кээрге, шиви долгандыр танцы-сам, хоровод-даа эгелзэн. Соок-Ирей ынак оюннарны, ылаңгыя хөгжүмге үдеткен хороводка уруглар күзөлдү-биле киришкен. Соок-Ирей: "Шивини кыпсыр үе келген!" дептерге, уруглар: "Бирээ, ийи, үш! Шиви-шивижигеш, чырып кел!" — дээн соонда, сайгылгааннар кыва берген. Шивини чаражын! Езулуг-ла ногаан чараш платьелиг арганың дагыназы!

Чаа чылдың улуг хороводунга уруглар, ада-иелер, янзы-бүрү аң-мең маскарадтары кеткен артистер шупту долгандыр "Чидиг ине бүрүлери, чингир ногаан шивижигеш..." деп ырлавышаан, самнап хөглзэн. Чаа чылдың дискотеказы-биле бал-маскарад доозулган.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН).
Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тере-Хөлден бичии Саглана шаңнал алган (оң талазында).

Чурттап олурар суурум

ХӨГЖҮЛДЕЛИГ ШУУРМААМНЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 150, 151 "Шында").

Артем Хертекович Бегзи арга-арыг ажил-агыйының директорунга чедир элээн. Сергей Шогжалович Тес-Хем Самагалдайга, Шуурмакка, Кызыл, Хөл районнарга ниитизи-биле чыл лесничийлеп ажилдаан. Венера Шулуун-ооловна ам бо хуннерде республиканың Арга-ыаш комитетиниң аргазының оралакчызы.

Валерий Самданович – Тес-Хемниң арга-арыг ажил-агыйына бүгү назынын араалгаткан кедергей кызымак, ажилына бердинген специалист. Ай санында чет дужаарда, Эрзинче Чээрненеп, Харааканны чадаг ашкы, орук ара арга адраттарын эргип, хемчээп алгаш, эрзин «лесничествовондан» медээлерни алгаш, Самагалдайга чедип келир кижигай.

Ынчан арга-арыг ажил-агыйы (лесхоз) Самагалдайга турган. 90 чылдарда шуурмакка ыяш болбаазырадып кылыр вод (ДОЗ) тудар дээш лесхозту район эвден Шуурмак суурже көжүрер деп турган. Ол шийтирге чөпшээрешпейн аргазыны республиканың удуртулганы илеткедвис. Элээн болганда эскедан мындыг хары келген: «Ынчан болза Тес-Хем лесхозун Балгазынче күре бээр бис».

Лесхозту Балгазынче көжүрериниң хунга Шуурмакка чөпшээрешкени эре-дир деп шийтирге келгеш, йонун удуртулганы республиканың арга-арыг ажил-агый ямызынга (А.И. Ов) ийи негелде салдывыс: бирээде, амагалдайдан барып ажилдаар тускай земниглерни, ажилчыннары чурттаар л-биле, ажи-төлүн уруглар сады-биле дырар, ийиде, Шуурмактын эмнелгеге база почтага ийи 2 аал чурттаар кычнарны, бир талазынга ол албан элериниң эргелекчилери чурттаар тускайлап бээр. Бистиң ол не-девисти ямы күүсеткен, а сумунун илгежи, почта чери чаа бажың-таттыг болган.

Лесхоз Самагалдайга турда хей дарда директорлап, ол бүдүрүлгени эзыраткан Дерме Чигеевич Доржуну ивас арга чок. Красноярскиниң арга-институтун дооскан, бир дугаарын дээди эртемниг ийи тыва кадрларның ээзи ол. Оон аңгыда Богомолов, Александр Саморядов, Альберт Бараан, Ириан Додук, Олег Баартан ажилдап дулар.

Эрткен чүс чылдың 60 чылдарын-ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң таалын езугаар Сибирге болгаш кыкы Чөөн чүккө ыяш болбаазырадып ыр бүдүрүлгелерни тургузуп эгени-биле Ырбанга «Леспромхозту», шуурмакка «Лесопункту» ажиткан. Аңаа ажилдаар күзелдиг хамаатыны кыйгы-биле (вербовка) бүгү Совет элинен чыып эккеп ажилдадып ан. Келген ажилчыннары чуртта-ы-биле Лесная кудумчузунга ниити талга бажыңын туткан. Тускай эр-иглерге, өг-бүлелиг ажилчыннарга талга бажыңнарын Бай-Хаактын 1785 кыска үеде шалыпкын тудуп кан.

Даваанда Шуурмактын «Лесопункту» 200 ажыг ажилчыннары, республида улуг бүдүрүлгө, а Шуурмак сууру үлдүлгө ажилчын суур апарган. Аа хей нация (орус, тыва, хакас, ин, бурят, молдаван, якут, башкир) илер найыралдыг ажилдап чордулар. Лесопункт» тудуг материалдары, а ыяжы, соңга, эжиктер-биле чүгле Хемни, Эрзинни эвес, бүгү республины хандырып турду. Ол туржук комплект чуртталга бажыңнарын азы, шалазы, дээвири, соңга, эжик, серизи-биле) чүглө эптээр кылдыр аш, чүдүрүп чорудуп турган болгай. ыг бажыңнары Кызылче, Мөңгүн-аже хөйну чоруткан.

пилорама цег, бүрүн дериглиг чар цех, ажилдап турар 3, 2 белеткээр алыр черлери (лесосектер), улуг түг янзы-бүрү марканың лесовозта-уг, бензин сөөртүр машиналар, австар, өрт машиналары, тракторлар, эер машиналар, грейдерлерден турган машина-трактор парыгы, дуза-ажыл-агыйы, ниити чөмөнчилге чери,

кургадыр цех, электроцех, техниканың айыыл чок чоруун хандырыр бөлүк, инженер албаны дээш чүнү турбаан дээр.

Шынар хынаар лаборатория (ГОСТ) аажок шыңгы ажилдап турду. Ол херек чок бодунун өрткө удур бөлүү (команда) безин бар. Тайгаже, ыяшты алыр черлерге (лесосектерге) оруктарны, көвүрүглери лесопункт боду кылып ап турду.

Лесопунктунун удуртукчуларын борта адаары чугула. Оларга Пересторонин, В. Байкалов, В.Д. Сүгдүр, Л.С. Бадарчы, С.С. Шалык, Ю.И. Очаковский, В.Н. Кызыл-оол, С.В. Тукуреев, Ш.Б. Мажаа, М.П. Чөмбүрүк, О.Г. Луду, М.Д. Оюн хамааржыр.

Дайын киржикчилери хей кижигай ажилдап турган, оларның аразындан Григорий Лопарев, Павел Никитин, Валев олар мурнуку одуругга ажилдап турганнар.

Хей санныг тускай эртемниглер ажилдап чораан. Оларның оода чамдызын-даа болза адап көрейин: техно-

Ирина Каткова уруглары-биле.

руктар – Ю.И. Очаковский, Владимир Чудояков, А.С. Струков, кол бухгалтерлер Онищенко, Т.А. Миронова, А. Магданов, Т. Ермакова, О.Б. Чамыян, специалистер – В.Н.К. Даваа, Н. Чистянов, Е. Очаковская, С. Аешина, Л.С. Алсаева, И.А. Каткова, Ч. Кызыл-оол.

Лесовоз чолаачылары Иван Кириловский, Георгий Потылицын, Иван Заверткин, Даш-оол Кунгаалай, Дадар-оол Кинсан, Владимир Арыштаев, Виктор Катков, Владимир Хүргүлек, Кирилл Радостев, Болтовский, Сувакнут дээш өскелер-даа.

Чазаныкчылар, пилоцех, лесосек ажилчыннары – Аргуун Садыр-оол, Григорий Денен, Дмитрий Баазан, Василий Аешин болгаш өске-даа хей санныг мурнакчыларны адап болур.

Суурнуң база бир чугула бүдүрүлгелериниң бирээзи – Самагалдайның орук чериниң участогу. Ук бүдүрүлгө Калдак-Хамар оруунун арт кырынга чедир эң чугула болгаш берге, кыжын хөртүктөп кааптар кезээн ажаап турган. Аңаа Леонид Волков, Геннадий Сердцев дээр дуржулгалыг грейдеристер ажилдап турганын эки сактыр мен.

1956 чылда Гагарин кудумчузунда 17 дугаарлыг бажыңга (ам ында Чубаровтар чурттап орарлар) 3-ле өрээлдиг эге школа ажиттыглан. Школаның баштайгы директору Елизавета Андреевна Кислицина (Петрова), бир башкызы Екатерина Ивановна турган.

Ол чылын 1 биле 3 класс өөренип эгелээн. Бирги класска 12 уруг, оларның аразында Ирина Заверткина, Васса Цыганенко (Бочкарева), Вера Молодых болгаш өскелер-даа өөренип кирген.

Ирина Заверткина ол-ла школа-зын дооскаш, Шуурмакка көдээ совет тургустунганындан эгелеп, ооң секретарына 25 чыл ажилдаан. Ам Ираида Аркадьевна Каткова (Заверткина) Советтер ажилының хоочуну, Тываның Россияга каттышканының 100 чылының юбилейлиг медалы-биле шаңнаткан, бо хуннерде пенсияда-даа болза, суурунун хей-ниити амыдыралының идепкейлиг киржикчизи.

1957 чылда школа амгы «Эзир уя» садыг турар бажыңче көшкен. 1960 чылда ол садыгның дужунда бажыңга турган.

1965 чылда школаның мастерскаязы турган бажыңга уругларны өөредип эгелээн. 1966 чылда чаа школа туттунган, ам ында «Аленушка» уруглар сады ажилдап турар.

Орус дыл башкызы Софья Николаевна Болтовская, башкылар Галина Григорьевна Вяткина, Мурачева, Сысоева суглар чонун ажи-төлүн эртемнерге кызымак өөредип турганнар. 1974 чылдан бээр школа долу ортума өөредилге чери апарган.

1991 чылда чаа школа туттунган. Бо школаны кожуун даргалап тургаш туттунган мен. Спорт залдыг, котельнаялыг, 5 классыг «Эге шериг белеткели» деп телевилел езугаар немей туткан школа чүве.

Ону «Школьник» деп кооператив туткан. Тудугжулары грек оматтыг улус, кончуг-даа ажилдаар эрлер болган. Олар школаны саат чокка туткан. Шуурмакка тааржыр делгем школа болган!

Суму даргазы Шулуун-оол Маадыр-ович школазын чаа черге көжүргөш, эрги школаны септээш, олче «Аленушка» уруглар садын кириген. Ынчал ийи койгунну адып алган бис!

Янзы-янзы чылдарда школаны удуртуп чораан Михаил Николаевич Мөңгө, Василий Акимович Никитин, Кара-кыс Васильевна Чолдак, Михаил Санчьевич Куулар, Мунзук Петрович Чөмбүрүк, Михаил Олеевич Хертек, Энзимаа Хүлеровна Намзал, Чайзумаа Давааевна Ооржак, Марина Ховалыговна Чооду болгаш улуг башкылар Лида Чоодуевна Күрзүү, Владимир Бүдөгечи, Людмила Константиновна Дожувай, Зоя Имажаевна Лайдып оларның аттарын чылы-биле адаар херек.

Бо хунде директору – Мира Владимировна Уржук. Ол школаны билдиги башкарып, үстүндө хоочун удуртукчуларның эки чаңчылдарын хумагалыг эдилеп, оларны сайзырадып чоруур.

Бо школаның доозукчулары ханы билгилери-биле районнуң өске школачыларындан ылгалыр чорааннар. Чүге дизе өөредилге аңаа орус дылга эртип турган. 1990 чылда чаа клуб туттунган соонда, Гагарин кудумчузунга эрги клуб, библиотека турган бажыңны ынчангы «Лесопункт» даргазы Тукуреев чуртталга бажыңы кылдыр септээш, ынаар көжүп кире берген. Ооң соонда аңаа дараазындагы «Лесопункт» даргазы Ш.Б. Мажаа (мээң чаңгыс классчы) өг-бүлөзи-биле чурттаан. Ам-даа ында чаңгыс классчы эживис, хоочун башкы Лида Чоодуевна Күрзүү (Мажаа) уруу Чечена, күдээзи Мерген-биле чурттап олурар. Сотнамнарның өг-бүлөзи суурда хей уругларлыг, ажилчын, кежээ, үлөгерлиг өг-бүлө.

1974 чылдан 1992 чылга чедир (чаа клуб өртөнгөжө) клуб директору Валентина Көшкендей, киномеханиги Леонид Шелепов, 1990 чылда туттунган чаа клубка киномеханик Дадар-оол Кин-Сан эки ажилдап турганнар. Лесная кудумчузунда ниити чуртталга бажыңынче кире бергенде, клуб директорлары Сирин-оол Допаевич Ооржак, Тамара Тюлюшевна Ондар турдулар.

Суурнуң баштайгы библиотекары Федосья Жуланова. Дараазында бо ажилга Г.Г. Зырянова, Г.М. Сүгдүр, Е.М. Сердцева, И.А. Каткова ажилдааннар. 1992 чылда чаа клуб өрттөнип калган, номнар база өрттөнгөн. Лесная 17-де Чагырга черинде библиотекага Чечек Ходуң-ооловна Биче-оол ажилдап эгелээн. 1998 чылдан бээр Ольга Борисовна Чамыян ажилдап чоруур.

Бир дугаар уруглар сады 1962 чылда ажиттыглан. 1980 чылдарда маңаа немелде тудугну туткаш, оран-савазын улгаттырган. 1993 чылда эрги школаже көжүп кирген. Хей чылдарда маңаа ажилына кедергей бердинген кижилер ажилдап чораан. Ол дээрге эргелекчи Л.А. Никитина, кижизидикчи башкы Л.А. Спирина, кижизидикчи башкылар П.П.

Потылицына, Т.Б. Донгак, Н. Дробежкина (ол үр үениң иштинде чүгле уруглар садының эвес, суурнуң эмчи сестразы) олар-дыр. Т.А. Калинин-оол 35 чыл стажтыг кижизидикчи башкы, ам-даа ажилдап турар. Олар суурнуң чоргааралы! Бо хунде эргелекчизи Алена Владимировна Хүргүлек коллективтин эки чаңчылдарын уламчылап турар.

Бир дугаар почта эргелекчизи Полина Пахарева Шестакова (Молодых), бир дугаар эмнелге эргелекчизи Нина Осиповна Крутикова, хоочун эмчи Лариса Шериг-ооловна Моңгуш, ФАП эргелекчизи Эльвира Көкей оларны Шуурмактын чону ам-даа утпайн, ат-сывын адап, ажил-херзэн сактып, чугаалажып чоруурлар.

Куран арбаны Шуурмак сумузуңга хамааржыр болгай. Самагалдайның «Сельхозтехниказынга» кады ажилдап чорааным бухгалтер Вера Алексеевна Чистякова (аныянда Молодых) Куран, Шуурмак чурттуг мен дээр кижигай. Амгы үеде Кызылда чурттап олурар.

Ооң чугаазындан алырга, Куранның баштайгы чурттакчылары – Бочкарев, Санаров, Килин, Панов, Миней Осипович деп улус. Вера Куранга 1956 чылда авазы, кырган-ачазы-биле (Молодыхтар) Каа-Хемниң Маймазындан көжүп келгенер. Агаповтар, Зыковтар, Никитинер база көжүп келген. Чамдыктары чер-бажыңнарга чурттап турдулар.

«Ол-ла чылын Шуурмакка школа ажиттына бээр, Ира Заверткина-биле кады өөренип киргеш, 8 классы аңаа доостувус. Мен Курандан Шуурмакче барып өөренип турдум».

Алдарлыг дайын киржикчилери, суурнуң баштайгы чурттакчылары – Павел Сергеевич Никитин биле Павел Ермилович Зыковка кончуг чараш тураскаалды Куранның чурттакчылары 2015 чылдың апрель 19-та, Улуг Тиилелгениң 70 чылында ажиттылар. Ол байырлалга мени өске өөрүм-биле кады хундүлүг аалчылар кылдыр чалааны дээш эргим кижилеримге, амгы Куранның чурттакчыларынга, Алдын-кыс Чамзырыновнага өөрүп четтиргенимни база катап дамчыдып олур мен» – деп, Вера Алексеевна меңээ чугаалап олурду.

Петр Агапов Куранга сөөлүңгө чедир чурттаан кижигай.

«Бир дугаарында маңаа тывалардан кээп, староверлер-биле кады чурттап эгелээн кижигай бо хуннерде бо суурда чурттап орар хей малдыг Диңмей Шагаачының ачазы Кызыл Лопсан дээрзи. Тергелиг айттыг-ла чортуп турар кижигай чүве ийин, көргөн мен» – деп, Василий Оюнович Болат-оол Куранга бир дугаар чер ап, бажың тудуп алгаш чурттаан кижилериниң бирээзи чугаалады.

Ооң соонда уурук-сууруктап Чайзат-маа Дадар-оол, Биче-оол Соян, Энзимаа Намзал, Николай, Оюу Аракчаалар, Дыртый-оол, Дарый Күнзектер, Балчыр Борбак-оол, Алдын-кыс Комбу, Пар-Хоо, Александра Төмүрлер, Чайзумаа Ооржак, Василий Натпит-оол, Баадыр Сүгө, Се-зенеи Күнзек, Майя Ондаровна, Севзэн Дүшпүн, Катя Чооду, Авый-оол Симчит, Адис эмчи дээш хей-ле кижилер көжүп келген.

Оларны эш-өөрү көргөн санында: «Куранның тыва староверлери де!» – ди-жир. Ону куранчылар кыжырааны эвес, а мактааны ол деп хүлээп алыр улус чүве. Ол, шынап-ла, ыңдыг!

Орук кыдында эрткен-дүшкен чорук улузу чөмөнени «шайлааракты» кылып, ижиктирген улус Данзырын депутаттың уруу, күдээзи Саясуу биле Каң-Хая.

Ам бо хунде Куранда 60 ажыг кижигай чурттап, арбан даргазы Алдын-кыс Чамзырыновна Комбунун удуртулганы-биле суурун сайзырадып турарлар. Кожуунда өске суурларның чурттакчы чонунуң саны кызырлып турда, мында өзүп, бажыңнар немей туттунуп турар ыңдыг онзагай суур бо!

Ында ат-сурагыг «Куранның энелери» деп ансамбль тургустунган. Каш чыл бурунгаар куранчылар боттарының пенсиязы-биле, бүдүрүп алганы аш-чем ай-маан, кат, тооруун сайгарып, концерттер көргүскен акшазы-биле чаа клубту тудуп алганнар. Ооң түңнелинде ансамбльдин ажылы шуудап, республикада ат-сураа улам алгып, «Куранның энелери болгаш кырган-ачалары» деп ансамбль болу берген. Оларның концерти-биле аалдап четкен суурларын адаар болза эндерик!

Кара-оол ЛАПЧАА,
күш-ажылдың хоочуну.

(Уланчылыг).

Ай санында эртер хүреш

ДУС-ДАГ МӨГЕЛЕРИ ТЕРГИИДЭЭН

Декабрь 22-де Херел спорт залында ай санында эртер хүреш маргылдаазын Чөөн-Хемчик кожуунун чагыргазы алдарлыг хөөмөйжилер, ыраажылар Игорь Көшкендей, Андрей Монгуш, Эртине Тумат, Хүлер Ондар оларның киржилгези-биле бедик, солун байдалга эрттиргенер.

Маргылдааның кол чарлакчызы Артур Делгер-оол аядышкын үезинде дараазында удуртукчуларны, ук кожунун чагырыкчызы Доржу Монгушту, хурал даргазы Хүлер Монгушту, кол шийтекечи Владимир Монгушту, дузалакчылары Арзылаң мөге Алдын-оол Кууларны, ТР-ниң спорт сайыды Субудай Монгушту база секретарь Алексей Түлүшту, хүрештиң улуг деткичизи ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Давааны, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Байбек Монгушту таныштырган.

Бо удаада 85 килге чедир мөгелер аразында 97 мөге күжүн

шенеп хүрешкенер. Шыырак 8 мөгениң аразында дараазында мөгелер кирген. Шаңналдыг 5-8-ке чедир Херел Сагды (Эрзин), Аржаан Ондар (Сүт-Хөл), Содунам Шалык (Тес-Хем), Төмүр Бадый (Эрзин), 3-4 черде Сайын Балдан (Улуг-Хем). Экер Кыргыс (Улуг-Хем) болган. Чөөн-Хемчиктен Радомир Куулар үжүрүлөшөн. Дүрген, кашпагай хүрештиг Өвүрнүң Дус-Даг сумуздан анык Начын мөге Алдын-Сай Оодай чииги-биле шүглүп үнгөн.

Хүреш үспес 80 харлыг хоочун, хол бөмбүүнүн ойнакчызы база мөге Чал-оол Айыр-Санаа төрөл думазы Алдын-Сай Оодайның база Дус-Дагның өскөдөө мөгелеринин улуг аарыкчызы бо удаада чоргаар хөөрөп органын дыңнадывыс.

Улуг шыырак мөгелер аразында 99 мөге күжүн шенешкенер. Хүрештиң 4 дугаар салыында 16 мөге артканда, Чаан мөге Эрес Кара-Салды Дус-Дагның анык мөгези Март-оол Доржу-

кай хевис кыдынга холдары-биле тырыкылапкаш, октаан. Шыырак 8 мөгениң аразында 5-8 черлерни Андрей Ондар (Чөөн-Хемчик), Начын-Мөргөн Ооржак (Сүт-Хөл), Начын мөге Баасан Баткар (Эрзин), Айдың Монгуш (Улуг-Хем) үлөшкенер. Чартык финал хүрешке Начын мөге Алдын-Сай Оодай чаңгыс сумудан эжи Март-оол Доржукыйны будундан алгаш, иди чоруй октааш, финалче үнгөн. Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш бодунуң шыырак удурланакчызы Кызыл-Кат Кендени хончу хүрежине октааш, финалче кирген.

Тулган тиилекчи ат дээш чаан мөге Сайын-Белек Түлүш шимченгир, айыылдыг удурланакчызы Алдын-Сай Оодайны хончу хүрежине арга-дуржулгазы бедик болгаш, чыра тырткаш, чая иди тииледи. Алдын-Сай бо маргылдаага 13 мөге-биле хүрешкеш, турупканы-ла шын, кили 80 кг аар хирезинде улуг мөгелер-биле ачыр-дачыр ту-

душкаш, хүрешти каастаан.

Чаан мөге Сайын-Белек Түлүштүн ачазы Михаил Чаа-Суур түлүштеринден, авазы Антонина Дус-Даг донгактарындан, кайызы-даа мөге ызыгуурлуг улус деп билер мен. Сайын-Белек боду Ак-Чыраага төрүттүнгөн. Амгы үеде Тес-Хемниң О-Шынаа сумузда тренер башкылап турар.

Бо чылын Турцияга база Якутияга болган национал хүреш-

терниң тиилекчизи, хөй сан аарыкчыларның ынак мөге Алдын-Сай Оодайны спорт сайыды Субудай Монгуш 100 доллар-биле шаңнаан.

Арзылаң мөге Чимит Куларның база Моолдун Убс нуур аймааның Начын мөге Айдыс Кууларның удуртукчы-биле Өвүр кожунун Дус-Даг мөгелери чараш хүреш көргүзүп, көрүкчүлөрдүн сонугалын оттурганнар. Аңаа Чимит Куулар 2019 чылда Дус-Даг сумузу 90 чылдаар байырлап эрттир дугайында дыңнатка.

Шыырак 16 мөге аразында киргенерге, тускай шаңналды эдилекчилеринге, "Төрзөн кжуун сайзыралы" деп медал алганнар, хоочун мөгелер Макара Донгакка, Анатолий Садаңга база оон-даа өскөлөр кожунун чагыргазы белектерни тывысканнар.

Дараазында хүрешти январь 26-да Сүт-Хөл кожун эрттирерин хүлээнген. Аңаа 18 хар чедир оолдар аразында баз тулган тиилекчи дээш хүрел болурун чарлаан.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ

Арслан АРАКЧААНЫ тырттырган чуруктары

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов.

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка» №813 от 24 декабря 2018 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 31 января 2019 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускается физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю.

- предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка на 5 лет. Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. 60 лет Октября, д.31 общей площадью 2900 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101029:483, разрешенное использование — для размещения гаража и складских помещений, категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 9200, Размер задатка — 1840, шаг аукциона — 276. По лоту № 1 ограничений и обременении в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по

рабочим дням с 27 декабря 2018 г. по 26 января 2019 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8. с 9:00 ч до 18:00ч. (перерыв с 13:00 по 14:00)

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч 26 января 2019 года. (КБК 00000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна) ОТДЕЛЕНИЕ - НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 049304001, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.tyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов toprov.torgi.gov.ru

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:04:0601062:179, из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Даргат д. 17, общей площадью 1500 кв.м., с разрешенным использованием под индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в «аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительства и контроля Олет А.А.

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Монге-Байыр Буянмаа Анатольевны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 2500,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0501013:379, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с. Тоора-Хем, ул.Енисейская, дом 90 «г».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Кара-оол Л.А.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11230 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3690

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.

Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлөтүр болгаш кедээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" /лсч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаннун Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткөн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы.
график өзүгаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонче долгас.